
מומר או קדושי מסע בעקבות משה בנו של ר', שניאור זלמן מליאדי

Author(s): דוד אסף

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. ס (תש"ס), חוברת ד (סה), pp. 453-516

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70041404>

Accessed: 17/04/2012 17:05

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

מומר או קדוש? מסע בעקבות משה בנו של ר' שניאור זלמן מליאדי

מאת דוד אסף

א. הבעיה וממדיה

בקרב המתנגדים, כך סיפר פעם ברל כצנלסון לדב סדן, רווח חידוד על מנהגם של חסידים לזמר 'בִּבְּ-בִּבְּ'. הם פירשו זאת כנוטריקון: 'בערניו משהניו - ביידע משומדים' (=שניהם משומדים)¹. כוונתם היתה לר' דוב בער (בערניו) פרידמן מליובת, בנו של הצדיק ר' ישראל

* להלן רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים המשמשים במאמר: אגרות קודש: אגרות קודש מאת כ"ק אדמו"ר הזקן, כ"ק אדמו"ר האמצעי, כ"ק אדמו"ר ה'צמח צדק', ברוקלין תשמ"ז. אגרות קודש, ב: אגרות קודש מאת כ"ק אדמו"ר הזקן, כ"ק אדמו"ר האמצעי, כ"ק אדמו"ר ה'צמח צדק', ב, ברוקלין תשנ"ג. אגרות קודש, מוהרי"צ: אגרות קודש מאת כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע מליובאוויטש, א-ז, ברוקלין תשמ"ג-תשמ"ד; יד, תשנ"ח. בית רבי: א"ח היילמאן, בית רבי, א-ג, ברדיטשוב תרס"ב. דברי הימים ההם: דברי הימים ההם, על פי העתקות מרשימותיו של כ"ק אדמו"ר הרי"צ... שניאורסאהן מליובאוויטש, ירושלים [תשכ"ד], הוצא במספר מצומצם, בהכפלה. ספר השיחות: יוסף יצחק שניאורסון, ספר השיחות ה'תש"ד... ה'תש"ה... ברוקלין תשמ"ז. ספר התולדות, אדמו"ר הזקן: א"ח גליצנשטיין, ספר התולדות, רבי שניאור זלמן מליאדי - אדמו"ר הזקן, ברוקלין תשכ"ז. ספר התולדות, אדמו"ר הזקן (תשמ"ז): הני"ל, ספר התולדות, רבי שניאור זלמן מליאדי - אדמו"ר הזקן, א-ד, הוצאה חדשה, מותקנת ומורחבת, כפר חב"ד תשמ"ז. ספר התולדות, מוהרי"צ: הני"ל, ספר התולדות, רבי יוסף יצחק שניאורסאהן מליובאוויטש - אדמו"ר מוהרי"צ, ב, כפר חב"ד תשל"ב. ספר התולדות, מוהר"ש: הני"ל, ספר התולדות, רבי שמואל שניאורסאהן מליובאוויטש - אדמו"ר מהר"ש, כפר חב"ד תשל"ל. ספר התולדות, מוהר"ש: הני"ל, ספר התולדות, רבי שלום דובער שניאורסאהן מליובאוויטש - אדמו"ר מהר"ש"ב, כפר חב"ד תשל"ב. ספר התולדות, רבי יוסף יצחק שניאורסאהן מליובאוויטש - אדמו"ר מהר"ש"ב, כפר חב"ד תשל"ב. ספר התולדות, רבי דובער שניאורי מליובאוויטש - אדמו"ר האמצעי, כפר חב"ד תשכ"ח.

להלן רשימת אדמו"רי חב"ד על פי סדרם וכינויהם: ר' שניאור זלמן מליאדי (האדמו"ר 'הזקן' [רש"ז]; 1745-1812); ר' דוב בער (האדמו"ר 'האמצעי'; 1773-1827); ר' מנחם מנדל שניאורסון (האדמו"ר השלישי [ה'צמח צדק']; 1789-1866); ר' שמואל שניאורסון (האדמו"ר הרביעי [מוהר"ש]; 1834-1882); ר' שלום דובער שניאורסון (האדמו"ר החמישי [מוהר"ש"ב]; 1860-1920); ר' יוסף יצחק שניאורסון (האדמו"ר השישי [מוהרי"צ]; 1880-1950); ר' מנחם מנדל שניאורסון (האדמו"ר השביעי והאחרון [רמ"מ]; 1902-1994). ההדגשות בציטוטים המובאים במאמר כולן משלי.

1 הני"ל, קצרת צמיקים, תליאביב תש"י, עמ' 116. שירת ה'בם-בם' (או ה'בא-בא') של החסידים גירתה את דמיונם של 'מתנגדים', והם חיפשו ומצאו בה רמזי ניאוף ושבתאות. ראו: מ' וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א-ב, ירושלים תשל"ל; א, עמ' 66-67; ב, עמ' 119, 159. על הדמיון בין בערניו למשה הצביע גם אהרן מרקוס (ורוס), בספרו הבעיית החסידות, תליאביב תשי"א: 'ככה נסתים מקרה מזועזע זה (=של בערניו) בפחות סיבוכים, מאשר המקרה במשפחת הרב מלאדי' (עמ' 264; המקור:

מרוזין, שבשנת 1869 נטש בקול גדול את צדיקותו והצטרף למשכילים, ולר' משה, בנו הצעיר של ר' שניאור זלמן מליאדי, מייסד חסידות חב"ד, שהתנצר. ואכן, יריביה של החסידות יכולים היו מזמן לזמן לקלוע חצים מורעלים אל דמויות צבעוניות שכאלה, שלא היו – כך מסתבר – מעטות כלל וכלל. ההיסטוריה של החסידות במאה הי"ט טומנת בשולי גלימתה פרשיות ו'פגמים' שכאלה, שהחסידים היו שמחים לשכחם ולהשכיחם. בייחוד אמורים הדברים באלה שחצו את קווי החסידות, הביכו את החסידים והמיטו קלון על בני משפחותיהם המיוחסות. כאלה היו אישים כגון קלמן קלונימוס, בנו של ר' חיים טירר מצ'רנוביץ וחתנו של הצדיק אברהם יהושע השל מאפטה, ש'התפקר' והיה לאפיקורוס;² יחזקאל, תלמידו של 'החזוה' מלובלין ובנו של המגיד ר' אריה לייב מקוזמיר, שהמיר דתו והיה לסטניסלב הוגה;³ ר' בערניו מליובה, שכאמור נטש את אדמו'רותו והצטרף לפרק זמן קצר אל משכיליה הרדיקליים של צ'רנוביץ;⁴ ועוד אחרים.⁵ בדרך כלל נתה להם המסורת

Verus, *Der Chassidismus*, Pleschen 1901, p. 374. במהדורת התרגום השנייה: בני-ברק תש"ם, צונזר קטע זה והושמט כליל יחד עם כל תיאור פרשת בערניו).

2 נמסר עליו כי נהג לשבת בבתי מרוז, לשחק קלפים ולאכול מאכלות אסורים, עד שאולץ לגרש את אשתו, יוכבד, בת הצדיק מאפטה. ראו עליו: א' זהבי-גולדהמר, 'צ'רנוביץ', ערים ואמהות בישראל, ד, ירושלים תש"י, עמ' 141; א' פריצקר, 'ר' קלמן מקשינוב, רשומות, סדרה חדשה, ה (תשי"ג), עמ' 162–164; ב' ישר (שליכטר), בית קומרנא, ירושלים תשכ"ה, עמ' 16–17; תו חיים (נספח ל'שער התפלה' לר' חיים מצ'רנוביץ), ירושלים תשכ"ט, עמ' קנב; א' פלדמן, 'ר' חיים ב"ר שלמה טירור', סיני, סח (תשל"א), עמ' פז-צז; י"ש גפנר, אור הגליל, ג, ירושלים תשל"ו, עמ' רכ-רכא; אגרות ה'אוהב ישראל', ירושלים תשמ"א, עמ' כח-כט; י' גרנטשטיין, ארץ ישראל של מעלה, ב, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 29–32, 97–99; ש"י עגנון, 'הדרשה', תכריך של סיפורים, ירושלים ותל-אביב תשמ"ה, עמ' 68–81; באר מים חיים, ירושלים תשנ"ב, 'תולדות המחבר', עמ' יא-יב. ראו גם דברי יוסף פרל, השחר, א (תרכ"ט), גיליון א, עמ' 9, כי הכיר את בנו של ר' חיים ועשה בדמותו שימוש ב'מגלה טמירין' (ידיעתי ג"כ את בנו הירצלי, אשר אתו לקחתי לדוגמא בהמגלה טמירין); לר' חיים לא היה בן בשם זה, ונראה שכוונתו לקלמן.

3 ע"נ פרענק, 'יחזקאל האגע אָדער "חאָסקעל משומד"', משומדים אין פוילען אין 19-טען יאָהר-הונדערט, א, ווארשא 1923, עמ' 38–110; ציטראָן, אָוועק פֿון פֿאַלק (להלן, הערה 18), ד, עמ' 5–13; B.Z. Lask Abrahams, 'Stanislaus Hoga: Apostate and Penitent', *The Jewish Historical Society of England, Transactions*, XV (1946), pp. 121–149; Society of England, Transactions, XV (1946), pp. 121–149; 'שבליים בשדה הספר', סיני, ס (תשכ"ז), עמ' קפב-קפג; הני"ל, לשוננו לעם, יד [קלט] (תשכ"ג), עמ' 209–211; י' אלפסי, החזוה מלובלין, ירושלים תשכ"ט, עמ' פז; ש"ל שניידערמאָן, ווען די ווייסל האָט גערעדט יידיש, תל-אביב תשל"א, עמ' 44–71; S.Z. Leiman, 'The Baal Teshuvah and the Emden-Eibeshuetz Controversy', *Judaica Studies*, I (1985), pp. 3–26

4 על בערניו (1821–1875) ותוצאות מעשיו, ראו: י' אבן, מחלוקת סנו וסדיגורה: כל קורות הפולמוס מתחלתו ועד סופו..., ניו-יורק תרע"ו; א' ליטוויץ, א' דראַמע אין רבינ'ס הויף' (ידישע נשמות, ו: בני'ס רבינ'ס טיש, ניו-יאָרק 1917); ש"א הורודצקי, 'צדיק שיצא לתרבות רעה', החסידות והחסידים, ג, ברלין תרפ"ג, עמ' קבד-קנד; ש' גינזבורג, 'ר' ישראל מרוזשין ובנו שסרח', כתבים היסטוריים, תל-אביב תש"ד, עמ' 74–95; י' פאל, 'לפתרון התעלומה של רבי דוב בער מליאובה', ארשת: ספר שנה לחקר הספר העברי, ו (תשמ"א), עמ' 211–221; ד' אסף, דרך המלכות: ר' ישראל מרוזין ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים תשנ"ו, עמ' 26–28, 458–459. גם על יעקב יוקל הורביץ (1773–1832), בנו של מנחם מנדל אב"ד לינסק ואחיו של הצדיק נפתלי מרופשיץ, סופר במקורות חסידיים כי

חסד והחזירה אותם בתשובה קודם פטירתם, לבל ימותו, חס וחלילה, בכפירתם או בגזירתם.⁶ סוד גלוי הוא שחיי משפחה וגידול ילדים באווירה הדחוסה והמתוחה השוררת בדרך כלל בביתו ובמחיצתו האינטימית של מנהיג נערץ אינם פשוטים כלל ועיקר. מצד אחד, יתרונות רבים מוצעים לילדיו של המנהיג: התפתחות רוחנית בתנאים שאין טובים מהם, קניית מידותיו של האב וחיקוי דרכיו, והזדמנות לביסוס מעמד הילדים כממשיכיו וכיורשיו הטבעיים של האב (תופעה המוכרת גם בתחום הפוליטי). מצד אחר, יש גם סיכונים רבים, היכולים להזיק להתפתחותם הנפשית של אותם ילדים. המערכת התובענית שבמסגרתה הם גדלים ומתחנכים, מגיל צעיר ביותר, עלולה להפוך לרועץ בתנאים של חוסר בשלות נפשית. הציפייה של בני משפחה אחרים ושל חסידים ומעריצים, שכל הצאצאים ימשיכו בדיוק בדרך שהתוו בעבורם קודמיהם, ולא יסורו ממנה ימין או שמאל, אינה מתחשבת בגילויים אינדיווידואליים של חריגים שאינם הולכים בתלם החרוש או אינם מעוניינים בתפקיד שסביבתם מיעדת להם.⁷ במובן זה אין שוני בין הלחצים החברתיים והנפשיים שעמם מתמודדים בני צדיקים או רבנים

בהיותו בברדיצ'ב נפתה לחברת ברלין, כי באו לשם תלמידי רמ"ד (=ר') משה דסוי; מגדלסון) וגם הוא נפתה אחריהם, והצטער אביו מאד' (א"ח מיכלון, אהל נפתלי, למברג תרע"א, עמ' 72, סימן רכז). לבסוף חזר בתשובה, נתגרש מאשתו וכיהן כרבה של בוליחוב (מ' וונדר, מאורי גליציה, ב, ירושלים תשמ"ב, עמ' 235-236).

5 מסורת בעל-פה שנשמרה בחסידות צאנו גורסת, כי הצדיק נפתלי מרופשיץ (נפטר בשנת 1827) קילל 'אחד שהיה מפורסם כצדיק וקדוש, ואלפים צבאו על פתחו... שתיכף ומיד ישתמד'. כשישב אותו 'מפורסם' לסעודה השלישית ודרש בפני אנשי שלומם, 'התחיל לדבר על לב הנאספים להצטרף אליו... ולמחרת נשמע הקול בכל המדינה שהשתמד כדתם בכנסייה'. המספר, האדמו"ר יקותיאל יהודה הלבשרטאם מקלויזנבורג (יליד 1904), העיד כי בנעוריו, כשנסע בסביבות טארנוב שבגליציה, האזור שבו אירע לדבריו המעשה, ראה בצמתי דרכים עמודי צלב ועליהם 'תמונת פסל של איש זקן מעוטר בטלית ותפילין. ואמרו לי שזה המשומד הנ"ל שאח"כ נעשה חשוב אצלם' (א' פרלוב, אמרות צדיקים, ירושלים תשנ"ה, עמ' רכט-רל). גם אם המעשה לא היה ולא נברא, יש עניין בעצם הימצאותה של ידיעה זו במקורות חסידיים.

6 על קלמן קלונימוס סופר כי אביו לא ניתק את היחסים עמו גם כשנטש את דרך הישר. לימים 'עשה הבן תשובה שלימה' ועלה כאביו לצפת, ושם 'היה כאחד הצדיקים הגדולים' (בית קומרנא [לעיל, הערה 2], עמ' 12). על יחוקאל הוגה נאמר: 'כאשר שמענו אח"כ שב בסוף שנותיו לחיק היהדות' (א' צדרבוים, כתר כהונה, אדעסא תרכ"ז, עמ' 124); על ברניו מליובה, שהוחזר בכוח הזרוע לחצר אחיו בסדיגורה ובילה את שארית ימיו במעין 'מאסר בית', נמסר כי 'נפטר כבעל תשובה' (מרקוס [לעיל, הערה 1], עמ' 264).

7 דוגמה מרתקת לכך יש בסיפורו של איידלה מברודי, בתו האהובה של ר' שלום מבלז (1855-1783). ככל הנראה תפקדה איידלה כצדיק, קיבלה פדיונות ואמרה תורות חסידיות, אך גם השמיעה ביקורת קשה על הנהגתו של אחיה, ר' יהושע, יורש אביה. בזיכרונות בני ברודי נשתמר סיפור על דיבוק שאזו בה וגורש בידי אחיה. בסיפור זה, שאירע במחצית השנייה של המאה ה"ט, יש רבדים פסיכולוגיים עמוקים, המשקפים את התמודדותה של איידלה עם מעמדה הנחות כאשה ועם סביבתה המשפחתית הממוסדת, שאינה מוכנה להשלים עם ייחודה. ראו: ד' סדן, מחזו הילדות, תל-אביב תשמ"א, עמ' 264-256; Y. Bilu, 'Dybbuk Possession and Mechanisms of Internalization: and Externalization: A Case Study', *Projection, Identification, Projective Identification*, ed. J. Sandler, Madison Conn. 1987, pp. 163-178

לקשיים שעמם מתמודדים בני מלכים או אצילים ובניהם של מנהיגי מדינה, סופרים או אמנים ידועי שם. דרכי התגובה והפורקן, של אותם יחידים שאינם עומדים בלחצים ואינם מוכנים לעשות שקר בנפשם, שונות ומגוונות, למן דיכוי התסיסה והדחיקה, עבור למודעות חריפה לקרע שבלב וניהול חיים כפולים,⁸ וכלה בתגובות נגד הכרוכות בחציית כל הקווים: בריחה מן התפקיד שאליו נבחרו בעל כורחם, התכחשות למורשת המשפחתית, ובמקרים קיצוניים, המבטאים יאוש ומרירות שאין להן שיעור, אף התנכרות לזהות הדתית והלאומית.

אין צריך לומר שלבם של ההורים – אם עדיין היו בחיים – נקרע ונכמר נוכח אסונם, ותחושה חריפה של 'שכול וכישלון' אפפה מאן ואילך את חייהם. הדבר בולט במיוחד במשפחות מסורתיות שבניהן 'העילויים' עברו תהליך של 'התמשכלות' ואפיקורסות. הקרע שנוצר במשפחה השפיע על הבנים לא פחות מאשר על ההורים, ועדים לכך זיכרונותיו של המשכיל יהודה ליב לוי (יהל'ל; 1844–1925), נכדו של הצדיק ר' משה מקוברין:

נדכתי מצרת נפשות הורי ואנחותם ונאקתם. הה, מי יתן והיו הורי אכורים והיו גוערים בי בחרפה, או הרימו יד ליסרני על מריי, כי אז כבר עזבתם וכבר מצאתי נתיבתי בחיים. אבל הורי הרחמנים, הורי הטובים אשר אהבוני יותר מנפשם הם, המסוני ויענוני בדמעתם ובצרתם, ולבי נקרע מרחמים מבלי אשר אוכל להשקיטם ולהרגיעם.⁹

אופייני לשבר זה הוא סיפורו של ליפמן ליפקין (1846–1876), בנו של 'אבי תנועת המוסר' ר' ישראל סלנטר (1810–1883). הנער המוכשר הושפע מאוד מרעיונות ההשכלה ובהיותו כבן חמש-עשרה נטש את בית אביו המפורסם ויצא ללמוד בקניגסברג וכברלין. לימים זכה בתואר דוקטור באוניברסיטת וינה ובתואר מגיסטר באוניברסיטת סנט פטרבורג, רשם על שמו המצאה בתחום המכניקה ושמו נתפרסם בחוגים המדעיים ברוסיה ובאנגליה. ככל הידוע, ליפמן נשאר נאמן לדתו ולבני עמו, אך אביו, שלשווא ניסה להתחזירו למוטב ולהשיבו לעולם התורה, מיאן לסלוח ולשכוח. בשנת 1865 נתפרסמה בעיתון 'המגיד' הידיעה כי 'המשכיל ליפקין' הגיע לקניגסברג לאחר השתלמות מדעית שעבר בכרלין, ובדעתו 'להשלים חוק למודיו בכל דבר חכמה ובינה'. סופר העיתון הסביר לקוראיו, כי מלומד זה אינו אלא בנו של הרב המפורסם ישראל סלנטר, וכי 'תפארת היא גם לאביו הצדיק הגאון נ"י, אשר לא יפריע את בנו להקשיב לקח בהאוניווערזיטעט, למען תהיינה תורה וחכמה לאחדים (=לאחד)

8 דוגמה נדירה לחייו הכפולים של בן צדיק שמאס בחיי החצר החסידית ושאף לחיי חופש (אף כי לבסוף לא העז לממשם), ראו: ד' אסף, "'עולמי הפעוט והמכוער': וידויו של ר' יצחק נחום טברסקי משפיקוב, אלפיים, 14 (תשנ"ז), עמ' 49–79. להבטים הפסיכולוגיים של מערכת הלחצים שבני רבנים בארצות הברית נתונים בה, ראו: I.N. Levitz, 'Children of Rabbis', *Tradition*, XXIII, 2, pp. 76–87 (1988).

9 יהל'ל, 'זכרון בספר', זכרונות והגיונות, מהדורת י' סלוצקי, ירושלים תשכ"ח, עמ' 45–46; והשוו: ד' סדן, חדשים גם ישנים, א: בספרות העברית ואגפיה, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 204–206. ספרות הזיכרונות גדושה בתיאורים שכאלה. השוו למשל: ד' אסף (מהדיר), מה שראיתי... זיכרונותיו של יחזקאל קוטק, תל-אביב תשנ"ט, עמ' 66–67, 333–338.

בידי בנו לתפארת בני עמנו. והנה ר' ישראל, שהתגורר אז בקובנה שבליטא, מיהר לפרסם הכחשה נמרצת ונרגשת מעל דפי העיתון:

יען כי האמת נר לרגלי הצדק המתהלך בארץ, לזאת נמצאתי מחויב להודיע בשער קבל עם, כי לא בי הוא התפארת אשר פלטה הקולמנ[נס] בדבר בני... ונהפוך הוא, למורת רוח הדבר לפני מאוד, ולבי עלי דוי על דרכו אשר בחפץ בני לסול בה. כל אוהב נפשו ויש לאל ידו לדבר על לב בני להטות חפץ רוחו לבל לדלג נגד רוח נפשי וחפצי, טובה גדולה יעשה לנכה רוח כמוני היום.¹⁰

קשה שלא להתרשם מכאבו של האב ומחוסר האונים שחש נוכח האפשרות שכישלוננו הפרטי בביתו פנימה יתפרש ככישלון מפעלו החינוכי כולו. הוא הסכים אפוא לחשיפה אישית ולהסתייגות מפורשת מזרכו של בנו, ובלבד שלא יעלה על דעת מישהו שקשרי האהבה הטבעיים שבין אב לבנו יש בהם כדי לשנות ולו במשהו את עולם ערכיו ואמונתו של האב. סוגיה זו של היחסים הטעונים שבין הורים מפורסמים לילדיהם היא אכן כר פורה להתהוותם של סיפורים דרמטיים, וידועות במיוחד הטרגדיות שפקדו אישים כמנדלי מוכר ספרים, שבנו האהוב מאיר התנצר: 'ל פרץ, שבנו לוציאן שנא אותו ואת כל מה שריח של יהדות נדף ממנו; שמעון דובנוב, אחד העם ומרדכי בן הלל הכהן, שבנותיהם נישאו לרוסים פרבוסלבים, ועוד.¹¹ בין אלה שנולדו להורים מפורסמים ומרדו בהם בדרך של התנצרות יכולים אנו למצוא לא רק בני משפחות שנמצאו ממילא על גבול ההתבוללות (כגון בני משפחתו של תיאודור הרצל, שרובם ככולם המירו את דתם, התאבדו או דעתם נטרפה עליהם), ולא רק בני משכילים,¹² אלא גם את צאצאיהם של רבנים ידועים, חסידים ומתנגדים, שהקפידו בעצמם על שמירה אדוקה של המצוות אך כשלו בהנחלתן.¹³

10 המגיד, ט, גיליון 7 (''ט בשבט תרכ"ה), עמ' 49; שם, גיליון 11 (''ז באדר תרכ"ה), עמ' 83. על פרשה זו, ולצדה גם פרשת נכדו של ר' ישראל סלנטר, שאף הוא רכש השכלה כללית בגרמניה ולא הקפיד בהלכות כשרות, ראו תובנותיהם השונות של ד' כ"ץ, תנועת המוסר, א, ירושלים תשנ"ו, עמ' 211-212; ושל ע' אטקס, ר' ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר, ירושלים תשמ"ב, עמ' 338-340. על ליפקין, ראו: האסיף, א (ורשה תרמ"ה), אוצר הספרות, עמ' 259-262.

11 א' רמבה, בניס אכלו בוסר, [תל-אביב] תשל"ג, עמ' 75-226; וראו גם: ב"צ כ"ץ, זכרונות: חמישים שנה בהיסטוריה של יהודי רוסיה, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 38, 182-183. על סיפורים אלה ניתן להוסיף עוד כהנה וכהנה, כגון בתו המומרת של שמואל יוסף פין, עורך 'הכרמל' ומדובריה הבולטים של השכלת וילנה (ד' מגיד, פון נאָענטן עבר, א, 4 [1937], עמ' 285 [לדבריו חזרה הבת ליהדות, אך אביה מיאן לסלוח לה]; כ"ץ, שם, עמ' 47), או צאצאיו של אלכסנדר צורבוים (ארוז) עורך 'המליץ', ובתוכם נכדו יולי מרטוב מנהיג המנשביקים הרוסים, שמסרו נפשם 'על מזבח זרים... וכשם שנתלשו מעמם, כן נשאר תלושים מהעם שבו רצו להכות שורש' ('' סלוצקי, 'מארטוב והקרובים אליו', העבר, ז [תש"ך], עמ' 194-197).

12 כגון ארבעה מתמשת ילדי של משה מנדלסון שהמירו (אך רק לאחר מות אביהם המפורסם). ראו: מ' מאיר, 'רציונליזם ורומנטיזם: שתי דרכים להמרת דת', צמיחת היהודי המודרני, ירושלים תשנ"א, עמ' 96-130. ההתנצרות לא נתפסה בעיניהם של בני מנדלסון ככגידיה במורשת האב, אך בעיני מתבוננים מבחוץ היתה ביטוי סמלי לכישלונה של השכלת ברלין.

13 למשל בני משפחת זביטקובר-יונגברג מורשה, ששם יצא לתהילה בזיכרון ההיסטורי של יהודי

'לא' אנו הראשונים ולא אנו האחרונים' – ניחם טוביה החלכן את רעייתו כשהתבררה להם האמת המרה על בתם חוה שהתאהבה בגוי והתנצרה. ואף על פי כן, לא יכול היה טוביה שלא לשאול את עצמו מדוע המיטה עליו בתו האהובה אסון שכזה:

ואם תאמר: איך מלֵאָה לבה לעשות לנו כן? ויש לאמור: ראשית, מזלנו גרם לנו בכך... והשנית, אין זה אלא מעשה כשפים, מין קליפה דבקה בה לעכור נְיִיה. רשאי אתה ללעוג לי ככל אֶת נפשו, ואני עוודני מחזיק באמונתי. אמנם אינני שוטה מופלג, המאמין בשדים ובלצים ובשאר רוחות רעות ומזיקים, אבל במעשה כשפים אאמין גם אאמין. וכי יד מי היתה בי להכריעני, אם לא יד של מכשף?¹⁴

הסברו של טוביה, שבוודאי לא נמנה עם המשפחות המיוחסות שבישראל, נראה יותר כניסיון

פולין: שלוש בנותיו של ראש המשפחה, הגביר שמואל זביטקובר (מאשתו השלישית יהודית), התנצרו. בנו היחיד של זביטקובר שנותר נאמן ליהדות היה בער (ברק) זוננברג, שיחד עם רעייתו האדוקה תמר'ל היה מראשי הנאבקים בהשכלה ובמשכילים ומתומכיהם הגדולים של צדיקי פולין. אך לא רק שצאצאיו של ברק רחקו מאוד מדרכו, וקצתם אף המירו דתם, אלא שהוא עצמו לא נמנע מלנהל עסקים עם גיסו המשומד, הבנקאי שמואל ליאופולד פרנקל. ראו: ע' רינגלבלום, 'שמואל זביטקובר (עסקן צבורי-כלכלי בפולין בימי חלוקתה)', ציון, ג (תרצ"ח), עמ' 248-250; ' שאַצקי, געשיכטע פֿון יידן אין וואַרשע, א, ניריורק, 1947, עמ' 219; נ' סוקולוב, 'הנרי ברגסון, אישים, ירושלים תשי"ח, עמ' 100-113; א' גוטרמן, 'יחסם של מתבוללי ורשה להמרת דת', גלעד, יב (תשנ"א), עמ' סד. כדוגמאות אחרות נזכיר את הירש, בנו של הפרנס אברהם אבא בן זאב וולף, מראשי הקהל בוויילנה, שהיה בין החותמים על החרם נגד החסידים בשנת 1781. על פי השערתו של ישראל קלוזנר, השתמד הבן לאחר ש'ראה את נכלי אביו, את דרכי מלחמתו הבוויים ברב, את השתלטותו על הצבור ואת התרברבותו' (וילנא בתקופת הגאון, ירושלים תש"ב, עמ' 228; ' מונדשיין [עורך], כרם חב"י, 4, א [תשנ"ב], עמ' 163). על התנצרותו של הדיקבריסט' גריגורי פרץ, שכבר אביו אברהם (בנו של רב מלובארטוב שבגליציה וחתנו של הגביר והלמדן המפורסם יהושע צייטלין משקלוב) התנצר, ראו: ש' גינבורג, משומדים אין צארישן רוסלאנד, ניריִאָרק תש"ו, עמ' 34-53. על המומר-הצנוור פאָל מרגולין מסנט פטרבורג, תלמיד ישיבת וולוז'ין ונכדו של ר' ברוך שיק משקלוב, ראו: מ' רבינוביץ, 'משפחות ק"ק שקלאב', קבץ על יד, א [יא] (תרצ"ו), עמ' קפד-קפה; ד' זכאי, 'לתולדות אחד המומרים', קצרות, ירושלים תשי"ב, עמ' 494-497. על התנצרות שני רבנים בהונגריה וילדיהם ועל המרתה של אשת הרב גוטסמן ממונקץ, ראו: י"י גרינוואלד, קורות התורה והאמונה בהונגריה, בודפשט תרפ"א, עמ' 26; הני"ל, לפלגות ישראל באונגריא, דעווא תרפ"ט, עמ' כה. ידוע גם על נכדתו של ר' עקיבא איגר שהתנצרה (גוטרמן, שם, עמ' עו), ועל כמה מצאצאי ר' משה (מהר"ם) שיק, מראשי האורתודוקסיה בהונגריה, שהמירו דתם, ושניים מהם (האחים שאנדור ואנדרה שיק) אף היו כמורים קתולים. על התנצרותו בשנת 1945 של ישראל צולר-צולי (1881-1956), רבה של רומא, שמוצאו מבית של חסידים בלו בברודי, ראו: ' ארליך, 'בגידה או טרגדיה?', פנים אל פנים, 618-619 (תשל"א), עמ' 20-21, 24.

14 כתבי שלום עליכם, ד: טוביה החולב, תרגם י"ד ברקוביץ, תל-אביב תשס"ז, עמ' קכת-קכט (ובתרגומו של א' אהרוני, טוביה החלכן, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 106). ביטוי מעניין לאומללותם של בני משפחת המומרים ולתקותם הנואשת שהמומר יחזור בתשובה נשמר במנהג ה'שמד-ציגל' – לבנה שרופה שהונחה על קברו של צדיק מפורסם, ועליה נכתב: 'כשם שהלבנה זו בוערת באש, כן יבער לב פלוני בן פלונית שיצא לתרבות רעה, שיהפוך לבו לשמים לטובה'. ראו: א' רעכטמאן, יידישע עטנאָגראַפֿיע און פֿאָלקלאָר, בוענאָס-אירעס 1958, עמ' 120-122.

להונאה עצמית. המזל הרע והעיוור, שפקד אותו כשם שיכול היה לפקוד את שכנו, והכישוף שהוטל בבת, הם שני צדדיו של מטבע אחד. מחד גיסא, אין ביכולתו של סתם אדם להתמודד עם מעשה כשפים או לשנות את מזלו, ומאידך גיסא, בהסבר הדטרמיניסטי יש כדי לפטור את ההורים ואת החברה הסובבת מעריכת חשבון נפש, והוא מאפשר התחמקות מקבלת אחריות לכישלון. ובעיקר, הסבר זה משחרר מן החובה להבין את הרקע הריאלי למשבר ואת המניעים האמיתיים של ההמרה (אף כי אינו פוטר את טוביה ואשתו, כידוע לקוראי הסיפור, מיישיבת 'שבעה' על הבת המשומדת, 'כדת וכדין').

עוגמת נפש מול ייסורי מצפון, חמלה מול זעם ושנאה, הם המוטיבים הנפשיים העיקריים המאפיינים את חוויית ההמרה מנקודת המבט של יחסי הורים וילדיהם. לא פעם שיקפו דווקא המקרים 'הקלים' כביכול – המרת דת על רקע רומנטי – את המעבר המטושטש, שנחצה מבלי משים, ממשבר בין-דורי למתיחות דתית ולאומית. אופייני הוא שיר עממי מראשית המאה העשרים, המספר בעצב על יהודי נכבד מקוברין שבתו התנצרה. כל שידולי ההורים לא עזרו. לא די שבתם התאהבה בגוי, אלא שעתה מצאה את העוץ להיפרע ולנקום בבני עמה: 'שוועסטער און ברידער, גראָבט זיך אויס גריבער. איך אויף צוֹלהכעיס, ולהכעיס צלם איך זיך איבער' (=אחיות ואחים, חיפרו לכם קברים! אתכם אצטלב, ממש עם כל הלב).¹⁵ התנצרות יהודים במזרח אירופה בכלל וברוסיה הצארית בפרט אינה עובדה היסטורית מרעישת. אף שהנתונים הסטטיסטיים לגבי המחצית הראשונה של המאה הי"ט אינם ברורים די צורכם,¹⁶ הרי ודאי הוא שמספר המתנצרים לא היה קטן.¹⁷ כאמור, להתנצרות היו מניעים

15 ע' בן-עזרא, 'משומדים', ידע'עם, כ [47-48] (תשמ"א), עמ' 73-75.

16 לפי סטטיסטיקה שערכו מייסונרים גרמנים, התנצרו במהלך המאה הי"ט 204,540 יהודים, רובם ברוסיה. ראו: J. de le Roi, 'Judentaufen im 19. Jahrhundert, ein statistischer Versuch', *Nathanael: Zeitschrift für die Arbeit der Evangelischen Kirche an Israel* (Berlin), XV, 3-4 (1899), pp. 111-113. נתוני ההמרה ברוסיה על פי חלוקה כנסייתית הובאו שם, עמ' 93-94, 102-107. על פי נתוני הסינוד הקדוש, המירו במאה הי"ט 69,400 יהודים רוסים את דתם (עליהם יש להוסיף כ-12,000 יהודים מפולין שהמירו לכנסייה הקתולית, וכ-3,100 לכנסייה הפרוטסטנטית). ראו: M. Stanislawski, 'Jewish Apostasy in Russia: A Tentative Typology', *Jewish Apostasy in the Modern World*, ed. T.M. Endelman, New York-London 1987, p. 190. גם אם הנתונים מוגזמים, ברור שרוב ההמרות היו במחצית השנייה של המאה. רשימת יהודים שנטבלו בוורשה בין השנים 1804-1903 נדפסה בספרו של תיאודור יסקה-חוינסקי: T. Jeske-Choiński, *Neofici Polscy: Materyaly historyczne*, Warsaw 1904 (רובם ממוצא פרנקיסטי). שהסתננו' למשפחות אצולה פולניות.

17 ניתן לעמוד על כך מספרות השו"ת הדנה במעמדם האישי של מומרים ובני משפחותיהם, וכן ממאמצי הניצור, שביטוייהם היו במסגרות הצבא הצארי בימי ניקולאי הראשון ובתברות מייסון מערב-אירופיות שפעלו בתחומי רוסיה בסיוע השלטונות. הרצון לנצר את היהודים באמצעות הצבא לא נתפרסם בפומבי כנימוק רשמי, אך השיטה בפועל כוונה לכך, והכל היו מודעים לה. ראו לדוגמה: ש' גינזבורג, 'אידישע קאָנטאַניסעטן', אידישע לינדען אין צאָרישען רוסלאַנד, ניו־יאָרק תרצ"ח, עמ' 62 ואילך; S.W. Baron, *The Russian Jew under Tsars and Soviets*, New York-London 1976, pp. 29-31; M. Stanislawski, *Tsar Nicholas I and the Jews: The Transformation of Jewish Society in Russia, 1825-1855*, Philadelphia 1983, pp. 22-25. להשתקפות הבעיה בספרות

מגוונים¹⁸, הן רצון לשפר את תנאי החיים באמצעות הטבות חומריות הכרוכות בהמרה,¹⁹ ולנסות להשתלב בהודמנויות החברתיות והכלכליות שהציעה המדינה הרוסית (לימודים גבוהים, זכויות מגוריים ותעסוקה וכו'), הן טינה חריפה שחשו יחידים כלפי בני עמם ורצון לנקום בהם ולהעשות חרפה על משפחתם, והן השתכנעות פנימית עמוקה בצדקת דרכה של האמונה הנוצרית ובעדיפותה על פני האמונה היהודית.²⁰ יהיו מניעיהם אשר יהיו, המומרים,

הזיכרונות, ראו: קוטיק (לעיל, הערה 9), עמ' 213–216. אין נתונים בדוקים על שיעור הקטנוניסטים שהתנצרו, אך בניגוד לדברי קוטיק, מספרם היה רב. סטניסלבסקי העריך כי כמחצית משבעים אלף היהודים שגויסו בכפייה לצבא ניקולאי בין השנים 1827–1855 המירו את דתם, מתוכם כ־25,000 ילדים מתחת לגיל שמונה-עשרה (הנ"ל, ניקולאי והיהודים, שם, עמ' 25; הנ"ל, מומרים ברוסיה [לעיל, הערה 16], עמ' 193–194). יש להשוות זאת לעדותם (המוגזמת כנראה) של פרנסי וילנה בתזכיר שמסרו למשה מונטיפיורי (1846): 'הילדים הנאחזים לצבא, רובם ככלם ממירים את דתם, ומשאירים אבל נצח לאבותיהם המתים בלא עתם' (ש' גינבורג, היסטארישע ווערק, ב, ניו־יאָרק תרצ"ז, עמ' 294).

18 ניסיון לטיפולוגיה של מומרים ומניעיהם (על פי דוחו"ת שנשתמרו בארכיון מועצת הכמרים הליטאית של הכנסייה הרוסית האורתודוקסית, העוסקים ב־244 יהודים 'רגילים' שהמירו את דתם בין השנים 1819–1911), ראו: סטניסלבסקי, מומרים ברוסיה, שם, עמ' 191 ואילך. על מומרים במזרח אירופה יש ספרות רבה, שהיא בעיקרה בעלת אופי אנקדוטלי-פופולרי ולא היסטורי-אנליטי (רובם נדפסו תחילה בהמשכים בעיתונות היומית ביידיש והכתיבה היתה בהתאם לכך). ראו למשל: ע"נ פֿרענק, 'דער שמד און זינע סבות', משומדים אין פוילען (לעיל, הערה 3), עמ' 1–20; ש"ל ציטרָאָן, משומדים: טיפן און סילוועטן פֿונם נאָענטן עבר, א–ב, ווילנע תרפ"א (תרגום חלקי לעברית: מאחורי הפרגוד: מומרים, בוגדים, מתכשמים, וילנה תרפ"ד); הנ"ל, אָוועק פֿון פֿאָלק (חלקים ג–ד על 'משומדים'), וואַרשע [חש"ד]; גינבורג, משומדים (לעיל, הערה 13; ובסדרת מאמרים שנתפרסמה בגיליונות יום ראשון של העיתון הניו־יורקי פֿאָרווערט, דצמבר 1934–מרס 1935, ולא כולם נתקבצו באוסף מאמרים); כ"ץ (לעיל, הערה 11), עמ' 35–39, 51–53, 56–60; " שאַצקי, 'אָ זעלטענע כאַראַקטעריסטיק פֿון דער יידישער שמד־בורשוואַיע אין פוילן מיט הונדערט יאָר צוריק, אין שאַטן פֿון עֵבֶר, בווענאָס־אִירעס 1947, עמ' 64–68; " גולדברג, המומרים בממלכת פוילין־ליטא, ירושלים תשמ"ז (הספר עוסק במומרים במאות ה'ט"ז–ה'י"ח); גוטרמן (לעיל, הערה 13), עמ' נו–עז.

19 ובתוכם לא רק עניים מרודים וקשי יום – ללא ספק הרוב המכריע בין המומרים (סטניסלבסקי, מומרים ברוסיה, שם, עמ' 199–202) – אלא גם פושעים, שההמרה זיכתה אותם בהקלות בעונשם (שם, עמ' 195, 197). חוקרי תופעת השמד ברוסיה, ציין סטניסלבסקי, העדיפו להתמקד במומרים שמוצאם בחוגי האינטליגנציה והבורגנות והתעלמו מהקף התופעה בשכבות הנמוכות של העניים ובעלי המלאכה.

20 סטניסלבסקי, שם, עמ' 197–199. סוג זה של מניע הוצנע בדרך כלל בספרות הזיכרונות והמחקר. כאלה היו יעקב בֿרפֿמן ממינסק, בעל ספר הקהל (1869), ואשר טמקין מוויטבסק, בעל דרך הלולה לידיעת אמיתות האמונה (פטרבורג 1835), שנדפס על חשבון הממשלה הרוסית והופץ בקרב הכמורה הפרבוסלבית. על ברפמן, ראו: J.D. Klier, *Imperial Russia's Jewish Question, 1855–1881*, Cambridge 1995, pp. 263–283. על טמקין, ראו: ש' גינבורג, 'גע'שמד־טער מאָהילעווער איד, וועלכער האָט געלעבט פֿון מסירות און בלבולים אויף אידען און האָט געהאַט אַ שוואַרצען סוף, פֿאָרווערט, 27 בינואר 1935, ב, עמ' 3; ציטרָאָן, אָוועק פֿון פֿאָלק (לעיל, הערה 18), ג, עמ' 261–265; " קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ג, ירושלים תרצ"ט, עמ' 7, 53; " צינברג, תולדות ספרות ישראל, ו, תל־אביב 1960, עמ' 198. שמעון דובנוב סיפר בזיכרונותיו על בן עירו מסטיסלב, שהתנצר 'ברצון ולא באונס', שקע בהערצת האיקונות והתחבר לניזירים פרבוסלבים שעסקו בתעמולה מיסיונרית בקרב היהודים (ספר החיים, א, תל־אביב תרצ"ז, עמ' 58).

שגדעו באחת את קשריהם עם חברת מוצאם, נתקלו בקשיים עצומים גם בתהליכי קליטתם בחברת הרוב הנוצרית, ועברם היהודי לא הרפה מהם.²¹ למרות זאת, ככל שגברו תהליכי האקולטורציה והחילון כן נפוצה, גם במזרח אירופה, המרת דת בעלת אופי 'נייטראלי', במיוחד על רקע של קשרים רומנטיים והתאהבות הודית בין יהודים לנוצרים.²² מנקודת מבטה של החברה היהודית המסורתית, נתפסו נטישת המסורת והמעבר להשכלה, ובוודאי החילון וההתבוללות, כאסון נורא. על אחת כמה וכמה – וכאן לא היה הבדל רב בין ההשקפה המסורתית להשקפה המשכילית ולימים הלאומית והציונית²³ – שהמרת הדת נתפסה כצעד הקיצוני ביותר שניתן להעלות על הדעת. ראו בה בגידה לאומית ודתית, ביטוי ליאוש, לחולשת דעת ולשנאה עצמית, ועל כל פנים כישלון חינוכי המטיל עננה שחורה לא רק על המומר אלא גם על הוריו, על בני משפחתו ועל סביבתו הקרובה.

- T.M. Endelman, 'Memories of Jewishness: Jewish Converts and their Jewish Pasts', 21
Jewish History and Jewish Memory: Essays in Honor of Yosef Hayim Yerushalmi,
 Hanover-London 1998, pp. 311–329. אנדלמן הצביע על ייחודם של מומרים ממוצא מזרח
 אירופי, שבניגוד למומרים מארצות המערב היו מודעים יותר ליהדותם, וזו נשארה בעלת משמעות
 בעבורם גם לאחר ההמרה. 'קפיצת הדרך' שעשו מומרים אלה, שרובם היו בני החברה המסורתית,
 היתה אפוא גדולה הרבה יותר מזו של אחיהם במערב (עמ' 322–323).
- 22 דוגמה לכך הוא המשורר הצלם קונסטנטין אב"א שפירא, שהתאהב בנערה רוסייה אך כל ימיו נשאר
 קשור ליהדותו ולציוניותו. ראו: מ"י פרייד, 'ימים ושנים: זכרונות וציורים מתקופה של חמשים שנה,
 ב, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 206–220. בעיית המשיכה הארוטית אל ה'אחר' הנוצרי בלטה בעיקר
 בעיירות קטנות ובכפרים, שבהם היה מגע יומיומי בין יהודים לגויים, והיתה לנושא חביב על סופרים
 ומחברים. על כמה מביטוייה בספרות היפה, ראו: י' ברטל, הלא-יהודים וחברתם בספרות עברית
 ויידיש במזרח אירופה בין השנים 1856–1914, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של
 האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א; ש' ורסס, ש"י עגנון כפשוטו, ירושלים תש"ס, עמ'
 243–253. על כמה מביטוייה בעיתונות, ראו: י' סלוצקי, העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה,
 ירושלים תשל"א, עמ' 175–177; ש' ורסס, 'קול האשה בשבועון ביידיש 'קול מבשר'', תולדות, 4
 (1997), עמ' 71–72. השתקפות בעיית המומרים בספרות היפה אינה עניין לכאן, אך יצוינו במיוחד
 הסיפור 'ביום הכפורים' (כל כתבי דוד פרישמן, א, ורשה וניו-יורק תרפ"ט, עמ' ט-מה), המחזה
 'אותו ואת בנו' (כתבי י"ד ברקוביץ, א, תל-אביב תשי"ט, עמ' שכד-שמה), הרומן של זלמן שניאור,
 די משומדתע, ניו-יורק 1948, וכמה מסיפורי עגנון (ראו: ורסס, עגנון כפשוטו, שם, עמ' 241–242).
- 23 יחס ההשכלה, ולאחר מכן הציונות, אל מומרים לא זכה עדיין לתיאור מפורט, ואף שהוא ללא ספק
 שלילי ביסודו, הרי שהוא שונה מאוד במניעיו ובהסברתו מיחס החברה המסורתית אל המומר. י'
 כ"ץ רמז לכך, בציינו את הטרנספורמציה שעבר הביטוי 'אף על פי שחמא ישראל הוא' – 'מענינו
 של המומר לענין המשכיל החפשי' (הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 268–269). הפרובלמטיקה
 המיוחדת מתגלה ביחס למומרים 'טובים', כמו המזרחן היהודי-רוסי הנודע דניאל חולוסון (המיר
 ב-1855), שפעל גדולות ונצורות נגד עלילות הדם וזכה להוקרה גם מצד אורתודוקסים (כך גם יחסה
 לו האימרה המחודדת: 'עכשיו שנוצרת כאילו לא נוצרת'; א' דרויאנוב, ספר הבדיחה והחודו, ב,
 ירושלים תש"ה, מס' 1427; פרייד, שם, עמ' 205–206). וראו: אנדלמן (לעיל, הערה 21), עמ' 323.
 הגישה הציונית הבוטה הרואה במומרים בוגדים לאומיים משתקפת בגישתם של שמריהו לוי ומנחם
 אוסישקין אל המומרים ביקטרינוסלב. ראו: ש' לוי, מויכרונות חיי, ג, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 173–174;
 וכן בפולמוס נוקב שהסעיר את העיתונות היהודית קודם מלחמת העולם הראשונה, ראו: נ' גוברין,
 מאורע ברנר: המאבק על חופש הביטוי (תרע"א-תרע"ג), ירושלים תשמ"ה.

ב. על דרכו של מחקר זה

משה, בנו הצעיר והאהוב של ר' שניאור זלמן מליאדי, המיר אף הוא את דתו לנצרות הפרבוסלבית, וחותרם הטרגדיה והכישלון מלווה מאז את תולדותיה של משפחתו ושל חסידות חב"ד. 'מקצוע אחד יש בדברי ימינו אשר כמעט לא נגעה בו יד סופר' – כתב הסופר אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (אז"ר) – 'והוא תולדות משפחת שניאורזאהן'.²⁴ מאז נכתבו דברים אלה, לפני יותר ממאה שנה, התקדם מחקרה של חסידות חב"ד, ספרותה ותולדות מנהיגיה ומנהיגיה לאין שיעור, ושותפים בו חסידים, סופרים ואנשי אקדמיה. ואולם, פרשה דרמטית אחת – גורלו של משה – נותרה עלומה ומעולפת בצעיפי מסתורין. אין זה מקרה שאז"ר לא התייחס אליה כלל, ותחת זאת פתח את מאמרו בדברי שבח וקילוס: 'בצדק יתפארו חסידי חב"ד כי מחברתם אך מתי מעט יצאו לקצץ בנטיעות...'.²⁵

פרשה זו, שלבירורה יוקדש מחקר זה, היא אכן מן המזרות ביותר בתולדות החסידות. המידע הממשי עליה חלקי וסותר ואף הוא טושטש היטב בהיסטוריוגרפיה החסידית. מעט מקורות כתובים שרדו, ואילו האגדות המסופרות על-פה מספרן רב, עד שספק אם ניתן יהיה אי פעם להגיע לשחזור מלא ומהימן של האירועים.

גם אם אין בידינו לפי שעה לרדת לחקר האמת בשלמותה, דומה שהגיעה העת לסכם את המידע שנצבר, לדון במקורות ישנים גם חדשים, ולזהות את נתיבי הזיכרון השונים של פרשה זו, ההופכים אותה מאנקדוטה עסיסית לאירוע בעל משמעות היסטוריוגרפית עקרונית. נתיבי הזיכרון מתבססים בעיקרם על מסורות מגמתיות, שתכליתן, מצד אחד, חשיפה והוקעה ('זיכרון פולמוסי'), ומצד אחר, טשטוש ולימוד סנגוריה ('זיכרון אפולוגטי'). מסורות מנוגדות אלה היו מודעות היטב זו לזו ואף ניהלו ביניהן שיח פולמוסי סמוי וגלוי. שיח זה לא התנהל, כמקובל בפולמוסים בין-דתיים, על בסיס פרשנות שונה של טקסטים קנוניים משותפים, אלא על בסיס פרשנות של אפיוודה היסטורית שאירעה בפועל מול עיני עדים ואין – או כמעט שאין – ערעור על עצם קיומה. חקר הפולמוס בין אבריה השונים של החברה היהודית במזרח אירופה במאות ה'ח-ה"ט התמקד בדרך כלל בתחום הרעיוני-ההגותי, קרי התנצחויות סביב פרשנויות של מקורות כתובים. הקטגוריות של 'זיכרון פולמוסי' ושל 'זיכרון אפולוגטי',²⁶

24 אז"ר רבינוביץ (אז"ר), 'תולדות משפחת שניאורזאהן', האסיף, ה (תרמ"ט), עמ' 163–180.

25 בין אותם מתי מעט נמנה למשל ישראל לנדוי, חסיד חב"ד שהמיר ונתפרסם כנסט פטרבורג כצנזור של ספרים עבריים, אך המשיך לנהל ארחות חיים של 'חסידי נלהב'. ראו: ישראל לאַנדוי: געוועזענער חסיד, משומד און צענוואַר, גינבורג, משומדים (לעיל, הערה 13), עמ' 222–234; הנ"ל, אַמאָליקע פעטערבורג, ניו־יאָרק 1944, עמ' 224–228; ציטרן, אָוועק פֿון פֿאַלק (לעיל, הערה 18), ג, עמ' 255–260; פרייד (לעיל, הערה 22), עמ' 220–225; כ"ץ (לעיל, הערה 11), עמ' 36–38, 126. לראשי חב"ד, אגב, לא היה קושי בקיום קשרים עם מומרים כל עוד יכולים היו להועיל להם, ודוגמה לכך היא מאבקם במשכיל משה ברלין (בשנת 1856), שבו נסתייעו במומר ששמו רוזן. ראו: I. Lurie & A. Zeltser, 'Moses Berlin and the Lubavich Hasidim: A Landmark in the Conflict between Haskalah and Hasidism', *Shvut*, V [21] (1997), pp. 52–53

26 דוגמה ל'זיכרון פולמוסי' המתנהל בין מקורות חסידיים, מתנגדים ומשכיליים סביב פרשנותה של אפיוודה היסטורית ריאלי, קשורה בנסיבות שהביאו לנפילת 'החזוה מלובלין' מחלון ביתו בשמחת

שאותן אנו מציעים, מאפשרות התבוננות רחבה יותר על קווי השבר שחצצו בין החסידים לבין מתנגדיהם.

למרבית הצער אין בידינו עד עתה תיעוד רשמי של פרשה זו, ויש לקוות שארכיוניה העשירים של רוסיה עדיין טומנים בחובם מסמכים שיש בהם לשפוך אור עליה. דיוננו יתחלק אפוא לפי סוגי המקורות העיקריים שנשתמרו: (א) המסורת המשכילית שנשתמרה במכתבים ובקטעי זיכרונות; (ב) מקורות 'חיצוניים', בעיקרם פרי עטם של מומרים יהודים; (ג) המסורת החב"דית, שהצליחה לעמעם כל אפשרות לשחזר את האירועים כפי שהיו. לצד כל אלה יש מקום לבחינת מגמותיה של ההיסטוריוגרפיה המדעית המועטה שטיפלה בנושא זה.

המסורת החב"דית מורכבת במיוחד, שכן מגמותיה האפולוגטיות והדידקטיות, המובנות כשלעצמן, נסתככו בקורי עצמה, מעצם מודעותם של כמה מדובריה הבולטים של חסידות זו להיסטוריה ולהיסטוריוגרפיה. אם בחוגים אחרים היה אירוע כזה מושחק ומוסתר לחלוטין,²⁷ הנה בחב"ד אי אפשר היה להתעלם מפרשה זו, בשל העיסוק האינטנסיבי שלה בתיעוד עצמי וב'המצאת עבר'. כך נוצרה מבלי משים מסורת חדשה ונוחה יותר, המשלבת טשטוש של האמת ופולמוס נגד הפרשנות המשכילית עם ניסיון להוציא, כביכול, מתוך מעוז ולהפיק מפרשה מביכה זו מסרים 'חיוביים'.

ג. ר' משה קודם המרתו

על הביוגרפיה של משה (1784?-1853)²⁸ קודם שהמיר את דתו ניתן להעלות רק קווים ודאיים מועטים: הוא היה צעיר בניו של רש"ז. שני אחיו הבוגרים היו דוב בער (לימים

תורה תקע"ה (1814). ראו: ד' אסף, "והמתנגדים התלוצצו שנשכח ונפל": נפילתו של החוזה מלובלין בראי הזיכרון החסידי והסטירה המשכילית, במעגלי חסידים: קובץ מחקרים לזיכרו של פרופסור מרדכי וילנסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 161-208.

27 דוגמה ל'העלמת' דמויות מביכות ניתן למצוא דווקא באחת המשפחות המיוחסות ביותר של חברת המתנגדים הליטאית, ששניים מבניה 'רעו בשדות זרים' והורחקו, כביכול, מן 'הזיכרון הקולקטיבי' של עולם הישיבות. האחד הוא ר' יוסף משרשוב, בנו של ר' חיים מוולוז'ין, שכלל הידוע נתפס לחסידות והיה ממעריציו של הרבי מלאכוביץ'; השני הוא אליהו צבי סלוביציץ, נכדו של ר' חיים מוולוז'ין מבתו אלקה. טיפוס מוזר זה, שהיו מי שראו בו 'מסית ומדיח', ניסה לפשר בין היהדות לנצרות. הוא חיבר 'קול קורא', פירוש לאוונגליונים (שרדו רק פירושי למתי ולמרקוס בתרגומים שונים), שמטרתו היתה להראות שהברית החדשה אינה סותרת את יסודות היהדות. ראו: ד' הימן, מסה על אליהו צבי הלוי סלוביציץ, האיש וכתביו, ירושלים תשנ"ה.

28 בשנת 1853 כבר ידע המשכיל משה ברלין על פטירתו (ראו להלן). גם מסורת חב"דית קובעת את מותו לשנת 1855 (ראו להלן, עמ' 508). בעייתיים במיוחד הם תאריכי הלידה והפטירה שהציע מוהר"יי"צ: 'הוא נולד בעיר ליאונא בשנת תקמ"ד ונסתלק בעיר ראדאמיסל... בשנת תרל"ח' (אגרות קודש, מוהר"יי"צ, ז, עמ' טז). קשה להניח שחי זמן כה ארוך, תשעים וארבע שנים, ומתוכן קרוב לשבעים שנה באונגרימות גמורה. התמיהה תגדל עוד יותר, שכן מוהר"יי"צ הציע בשם אביו, מוהר"ש, תאריך מוקדם עוד יותר: 'רבי משה... נולד בחדש תמוז בשנת תקל"ט... [ו]היה קשיש מהרבי ה'צמח צדק' ב"א שנים' (ספר השיחות, ה'תש"ד, עמ' 150; ספר התולדות, מוהר"ש, עמ' 134; ספר התולדות, מוהר"ש"ב, עמ' 13; וראו גם: ד"צ הילמן, אגרות בעל התניא ובני דורו, ירושלים תשי"ג, עמ' ריג;

'האדמו"ר האמצעי' וממלא מקום אביו) וחיים אברהם (שעיקר פרסומו היה במידת ענוותנותו; נפטר 1848).²⁹ עוד שלוש אחיות בוגרות היו לו: פריידא, דבורה לאה (אמו של אדמו"ר חב"ד השלישי, ר' מנחם מנדל, המכונה 'צמח צדק') ורחל. שתי האחרונות נפטרו בחיי אביהן.³⁰ אור לט"ז בכסלו תקנ"ח (1797), כשבוע לפני נישואיו, נתקבל 'המופלא האברך מ' משה' לחבר מן המניין בחברה קדישא של ליאזני. זה היה מינוי של כבוד שנתעטרה בו החברה ונתעטרו בו כל שאר בני ביתו של רש"י.³¹ שבוע לאחר מכן, בתנוכה תקנ"ח,³² נשא משה לאשה את שפרה,³³ בתו של ר' צבי הירש מאולה (Ulla), שבפלך ויטבסק, מרחק לא רב מליאדי. מאומה לא ידוע על ר' צבי, אך על פי מעמדם הנכבד של שני חתניו האחרים – ר' ליב ור' יצחק – נראה שהיה אחד מחסידיו הוותיקים של רש"י.³⁴ משה עבר כנהוג לבית חותנו, אכל 'קעסט' על שולחנו, ואולי גם קיבל מינוי של רב הקהילה.³⁵ מקורות חב"ד מציינים כי לא רק שמשה היה חביב על אביו, אלא שבשל כישירויותו היה ל'חוזר', היינו מי שהוסמך לחזור על תורות הרבי בפני החסידים שלא שמעום במקור: 'בחיי רבינו נ"ע היה חוזר הד"ח (=הדברי חסידות) של רבינו כלשונו הזהב ממש כנתינתן כו', וגם היה רושם הדברים כמו שהן כו' (וראינו בוך גדול מהכתבים רשימותיו כו').³⁶ פרט לרשימות אוטוגרפיות אלה, שקצתן אף נשתמרו עד היום,³⁷ לא ידועים דברי תורה, הגות או מכתבים פרי עטו של משה.³⁸

סימן קיט), ולפי זה חי משה כמעט תשעים ותשע שנים! על פי גירסה אחרת, שאף היא יצאה מקולמוסו של מוהר"י צ', נולד משה בחדש אדר תק"ם (דברי הימים ההם, עמ' צא; וראו בהערות לספר התולדות, מוהר"ש, ברוקלין תשנ"ז, עמ' 106).

29 ראו דברים שכתב (בשנת תקפ"ה?) בשבחו, במידה מסוימת של הסתייגות, אחיו דוב בער: 'כי אחי הררח"א (=הרב ר' חיים אברהם) הי' עומד תמיד לפני אאמו"ר הגאון ז"ל ועל ידו הי' משיב תשובות ועצות נכונות לכל מבקש דבר במילי דעלמא... ואם לפרקים יוקשה הדבר ממנו – ישלח אלי לחוות דעת... וכש"כ (=וכל שכן) שבין איש לרעהו ישפוט בצדק ובאמת כאיש אשר רוח בו לכוון אל האמת ויזר, ויוכלו כל אנ"ש לסמוך עליו כמו על האנשים הגדולים המפורסמים בארץ. ובפרט הצריך לד"ת (=לדין תורה), יוגמר בפני חתני הרמ"מ (=הרב ר' מנחם מנדל, ה'צמח צדק) שי, אשר הוא בקי בחדרי תורה...' (אגרות קודש, עמ' רעז-רעח). ראו עוד: בית רבי, א, עמ' 112-113.

30 בית רבי, א, עמ' 114-116. פרטים על בני משפחת שניאורסון לדורותיהם מרוכזים אצל ש"א היילפרין, ספר הצאצאים, ירושלים תש"ם, וכן בספרו של מ"ש סלונים, תולדות משפחת הרב מלאדי, תל-אביב תש"ז (על ילדיו של רש"י: עמ' 45-51).

31 ש"ש דויטש, באהלי חב"ד, א (תשנ"ה), עמ' 38.

32 אגרות קודש, עמ' תכו.

33 ראו: משפחת הרב מלאדי (לעיל, הערה 30), עמ' 46, 57; ספר הצאצאים (לעיל, הערה 30), עמ' 94-93. כפי שיתברר להלן, עלתה שפרה לארץ ישראל, נפטרה בו' בטבת תר"ט, ונטמנה בהר הויתים. על איתור מצבתה, ראו: י' אלפסי, 'כלתו של בעל "התניא" רבי שניאור זלמן מלאדי, חמשים

צדיקים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 265-266.

34 על משפחת חותנו וגיטיו, ראו: בית רבי, א, עמ' 113, 143.

35 על כהונתו כרב באולה ראו להלן, במכתבו של ריב"ל, אך רבנות זו לא נזכרה כלל במקורות החסידיים ויש להטיל בה ספק.

36 בית רבי, א, עמ' 113.

37 כתבים שרשם משה מתורת אביו בשנים 1802-1808 נשתמרו בספריית חב"ד והם מכונים 'הנתות'

בשנת 1812 נטשו רש"ז ובני ביתו את ליאדי ונמלטו מזרחה מאימת צבאות נפוליאון.³⁹ הם הצטרפו לצבא הרוסי הנסוג לעומק רוסיה הפנימית, ומסלול בריחתם המפותל תועד היטב במכתב מפורט שחיבר בנו, דוב בער, לאחר פטירת אביו.⁴⁰ בכ"ד בטבת תקע"ג נפטר רש"ז בכפר נידח והובל לקבורה בעיירה הדייץ שבפלך פולטבה.⁴¹ ר' דוב, שאביו שלחו לקרמנצ'וג לשכור דירות עבור בני המשפחה, לא נכח בשעת הפטירה וכמותו גם לא ר' חיים אברהם, 'שהיה מוטל על ערש דווי באותו יום'.⁴² לאחר קבורת רש"ז נסעו בני המשפחה לקרמנצ'וג. השמועה שכל בתי העיירה ליאדי נשרפו הגיעה אליהם לשם והם החליטו להישאר במקום עד קיץ תקע"ג (1813).

והנה, מתברר שמשה ובני משפחתו כלל לא יצאו לאותו מסע רב תלאות. ייתכן שנמלטו לכיוון אחר, אך סביר יותר שנשארו על מקומם באולה או בסביבתה.⁴³ ככלות הכול, לא כל יהודי רוסיה הלבנה נטשו את ביתם ואת רכושם ונמלטו, ובוודאי לא כל אלה שנמלטו וזו

(מלשון 'הניח' על הכתב). ראו: אגרות קודש, מוהרי"צ, ב, אגרת תקכ (מתרצ"א), עמ' שכא ('כתבי ר' משה נ"ע נמצאים אצלי בכ"ק [=בכתב יד קדשו] שבעה כרכים, וכולם הנחות ששמע מרבינו הגדול, ובאיזה מקומות כתב שאינו מדייק כ"כ בלשוננו, ולפעמים כתב שמצד רוב ההתפעלות לא היה יכול לתפוס הלשון בדייק), תצו: שם, ד, עמ' עט; כרם חב"ד, 4, ב (תשנ"ב), עמ' 351 (ושם, וכן בעמ' 377, צילום כתב ידו של משה); ש"ד ליון, ספריית ליובאוויטש: סקירת תולדותיה על פי מכתבים, תעודות וזיכרונות, ברוקלין תשנ"ג, עמ' טו, כו. כמה מ'הנחות' ר' משה ('ביאור סדר התפילה מב"ש [=מברוך שאמר] עפ"י כהאריז"ל [=כוונות האר"י ז"ל]) נדפסו מתוך כתב ידו בספר מאמרי אדמו"ר הזקן על מארז"ל (ש"ס, זוהר ותפילה), ברוקלין תשמ"ד, עמ' שמב-תכו.

38 בכמה משיחותיו הזכיר מוהרי"צ 'רשימות' או 'זכרונות' של משה. ראו: ספר השיחות, ה'תש"ד, עמ' 59 ('ר' משה[ס] פֶּאָרצייכענונגען); ספר השיחות, ה'תש"ה, עמ' 78 ('זיינע זכרונות'); ספר התולדות, אדמו"ר הזקן, עמ' יא. כאן יש להבהיר, כי על אף שמם, ספרי ה'תולדות' הרבים שערך אברהם חנוך גליצנשטיין אינם בגדר ספרות היסטורית שיטתית, אלא מפעל כתיבה מגויס ואקלקטי ('מלוקט משיחותיהם ומאמריהם של רבותינו נשיאי חב"ד לדורותיהם', אך בפועל מתבסס רובו ככולו על שיחות מוהרי"צ וכתביו), הקרוב יותר לספרות פנאי בדיונית מאשר לביוגרפיה ביקורתית. ראו למשל תיאוריו של משה: ספר התולדות, אדמו"ר הזקן, עמ' קא, קעג, רט, רלא-רלב.

39 רש"ז תיעב את הצרפתים וראה בשלטונו של נפוליאון סכנה לעתידה של החברה היהודית המסורתית. וכך ציטט אותו בנו דוב: 'אבל זאת צרה גדולה ליהודים, כי לא ישאר אחד ביהדותו ולא ברכושו. כי תכלית שנאה שנאתיו (=את נפוליאון)... (אגרות קודש, עמ' רלח-רמ).'

40 שם, עמ' רלז-רמו, תפט-תצ (כולל מפה).

41 אגרות קודש, עמ' רמג-רמד.

42 שם, עמ' רלד.

43 זו גם הגירסה שהביא מוהרי"צ: 'במסעות רבינו הגדול בעת המלחמה לא היה [משה], כי היה בביתו' (אגרות קודש, מוהרי"צ, יד, עמ' קסו); 'אדמו"ר הזקן לקח אתו עמו את כל בני משפחתו הדרים אתו עמו, חוץ מבנו הצעיר הרה"ק ר' משה אשר היה אז בבית חותנו בעיר אוללו... [אחר כך משה] העתיק לשעה את מושבו מעיר אוללא לעיר דרויט ששם חנה צבא הצרפתי' (דברי הימים ההם, עמ' קו-קז; ספר התולדות, אדמו"ר הזקן [תשמ"י], עמ' 1028-1029: 'לעיר דסויא'). Druya נמצאת כ-180 ק"מ מצפון-מערב לוויתבסק. מעברו של משה לדרויט זכה לעילוי הרואי במסורת ההגיגרפית של חב"ד. היא ראתה במהלך זה חלק מרשת הריגול העניפה שהפעיל רש"ז נגד צבא נפוליאון. ראו: דויטש (לעיל, הערה 31), עמ' 61.

לחסותם של קציני צבא רוסיים. ואמנם, בראשית שנת 1813 (שבט תקע"ג) פנה ר' דוב לכמה חסידים בוויטבסק וביקשם שינסו לאתר את אחיו: 'וגודל בקשתי להזדיעניו משלום אחינו ידידינו ר' משה, ומשלום כב"ב (=כל בני ביתו), ואם ניצל מן שלהבת (=השריפה), ואיה מקום מושבו ויהיה לנו למושיב נפש ולאמי הרבנית תחיה. אם אפשר להשיג מכתב אלינו מאתו – מה טוב ומה נעים'.⁴⁴ לאיי-הצטרפותו של משה לשיירת הבורחים נודעת חשיבות בהבנת מהלכיו בעתיד, שכן היה מי שתלה את המרתו בהשפעות שספג כביכול במהלך הבריחה. בשלהי שנת 1813 חזרו שני האחים המבוגרים – דוב בער וחיים אברהם – לרוסיה הלבנה וקבעו את מושבם בליובאוויץ'. מכאן ואילך היא הפכה ל'בירת' חסידות חב"ד, 'ומשם התחיל להאיר אור החסידות ע"פ (=על פני) תבל ביתר שאת'.⁴⁵ במהלך שנה זו נרתמו חסידי חב"ד למפעל רב הקף של איסוף כספים ('מעמד'), שתכליתו היתה תמיכה כספית בצאצאי רש"י שירדו מכל נכסיהם. ממסמכים שנתגלו לאחרונה, הקשורים במאסרו של ר' דוב בער בשנת 1825 כתוצאה ממלשינות שהוגשה לשלטונות הרוסיים, עולה כי במגבית זו נאספו לפחות 35,000 רובל. הם נמסרו לר' דוב כדי שיפקח עליהם ויחלקם כהבנתו, 'זאין לערער כלל על החלטותיו'.⁴⁶ ואכן, ר' דוב רשם בפירוט כיצד יחולק הכסף בין שאריו של רש"י, ילדים, חתנים ונכדים. על אחיו משה כתב: 'עבור אחי משה, עבור אשתו ובנותיו הקטנות ניתן מתנה אמיתית, לא מפאת חובה אלא מתוך רצון טוב, לגרום נחת לאבינו המנוח, 3,000 רובל, מהם 1,000 רובל הוא כבר קבל מזמן, ו-2,000 רובל ישלחו אליו, מתוך הסכום הכולל כמובן, ע"י אשתו שפרה'.⁴⁷ סכום זה, שהוא קטן בהרבה מסכומי הכסף שקיבלו בני המשפחה האחרים, וההסבר שלצדו ('לא מפאת חובה אלא מתוך רצון טוב'), מצביעים אולי על מצבו

44 ש"י הבליון, המשפיע, ירושלים תשמ"ב, עמ' קעז; אגרות קודש, ב, עמ' עג. במכתב אחר ששלח ר' דוב הוא מדגיש במפורש כי נטל על עצמו, בשל מות אביו, 'לפקח בעין חמלה ורחמנות יתירה שעל אמי הרבנית תי' ואחי וגייסי וכב"ב (=וכל בני ביתם) אשר יושבים בחושך ויגון גדול' (שם, א, עמ' רלה), ודוק 'אחי' ולא 'אחיי'. זאת ועוד, בתיאור הבריחה ציין דוב, כי על אף זקנתו וחולשתו של אביו, 'הקורבן בחורף וטלטול הקשה לא לפי ערך כחו כלל, עם מפלי ארבעה משפחות שלו', בכל זאת לא רצה רש"י להישאר בליאדי אפילו לא יום אחד. 'ברחנו על ב' עגלות לבד, וכל הטף כ"ח נפשות גדולים וקטנים' (שם, עמ' רמ). ארבע משפחות אלה הן רש"י ואשתו, משפחת ר' דוב, משפחת ר' חיים אברהם ומשפחת חתנו, 'הצמח צדק', שכולם גרו או בליאדי.

45 בית רבי, א, עמ' 102.

46 ש"י לוין (עורך). מאסר וגאולת האדמו"ר האמצעי, ירושלים תשנ"ח, עמ' יט. ממסמך שחיבר ר' דוב (נמסר לחוקרים בידי המלשין שמחה קיסין, שהשיגו מעובונו של החסיד פנחס שיק משקלוב. זה האחרון היה גזבר המגבית ותרגם את המסמך לרוסית) עולה עובדה ביוגרפית תמוהה: ר' דוב ציין כי קיבל על עצמו לחלק את הכסף בין בני משפחתו, 'עוד יותר מאשר לעצמו, כדי להסיר מעליו קפידה שהיתה לאביו עליו כמה פעמים במשך ימי חייו, בגלל הצער שנגרם לו בנסיבות נסתרות הידועות לידידנו הנאמן והנכבד פנחס שיק ו[ל]אחי חיים אברהם שניאור. בגלל הסיבות הנ"ל החליט... לקבל על עצמו, בעת היותו במקום מנוחת אביהם, את ההנהגה הזו לכל ימי חייו ולנצח נצחים, לנקות ולכפר על כל חטאיו' (שם, עמ' יד). מה הן אותן 'נסיבות נסתרות' שגרמו לרש"י להקפיד על בנו? אם נזכה אייפעם לפתרון תעלומה זו, ניתן יהיה לתאר את הדינמיקה הלחוצה במשפחת רש"י באור מעניין במיוחד.

47 שם, עמ' יח.

הכלכלי הטוב של משה, אך אולי על מתיחות כלשהי שנוצרה בינו לבין אחיו הבכור, שאת טיבה ורקעה אין לדעת.

כך או כך, בשנת 1814 הצטרף משה לאָהיו ויחד עמם חתם על הסכמה לספר 'התניא' ועל הקדמה ל'שלחן ערוך הרב', שניים מספרי היסוד שחיבר אביו המנוח.⁴⁸ בכמה מן המהדורות הבאות של ספרים אלה הושמטו ההסכמה וההקדמה ועמהן חתימות האחים. הדבר הביא להעלאת השערות שונות ונקשר הן ב'מאבק הירושה', שמשה כביכול היה שותף בו,⁴⁹ הן בכתם ההמרה. מפרק זמן זה והלאה תולדותיו של משה אינן ברורות עוד.

סביב שנת 1817 עבר משה משבר שקשה לדעת מה טיבו המדויק. הוא היה חולה ומעורער מבחינה גופנית, ושמא גם נפשית, כפי שהעידה לא אחרת מאשר הרבנית שטרֶנה, אשתו של

48 הסכמת הבנים ל'תניא' נכתבה בכ"ב באייר תקע"ד ונדפסה במהדורת שקלוב תקע"ד. ראו: א"מ הברמן, 'שערי חב"ד', עלי ע"ן: מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן, ירושלים תש"ח-תשי"ב, עמ' 310-309; י' מונדשיין, לקוטי אמרים הוא ספר התניא: מהדורותיו, תרגומו וביאוריו, כפר חב"ד תשמ"ב, עמ' 60-62. הקדמת הבנים לשלחן ערוך, הלכות פסת, נדפסה אף היא במהדורת שקלוב תקע"ד, ראו: י' מונדשיין, ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן: ביבליוגרפיה, כפר חב"ד תשמ"ד, עמ' 20-25. פרופסור שמעון אברמסקי מלונדון סיפר לי, כי הביבליוגרף החב"די חיים ליברמן הראה לו טופס שבו נמחקה במכוון השורה שבה נדפס שמו של משה.

49 לכך רמז מ' רוסמן, הבעש"ט מחדש החסידות, ירושלים תש"ס, עמ' 240, אך דומה שהעובדות אינן תומכות בהשערה זו. כל הראיות שאינן שנויות במחלוקת, כולל המסורת החב"דית הפנימית (ראו למשל: בית רבי, ב, עמ' 6-11), מצביעות על כך שסכסוך הירושה ניטש בין ר' דוב (הבן הבכור) לבין ר' אהרן מסטארושיליה (התלמיד), ואילו האחים האחרים כלל לא היו צד במחלוקת. מוסכם על הכל שהאח האמצעי, ר' אברהם חיים, לא ראה עצמו מועמד להנהגה, וממילא לא היה באזכור שמו 'איום' כביכול על מנהיגותו של ר' דוב. ובאשר לר' משה, הרי שבניגוד לגירסת כמה משכילים, אין כל ראיה, ואף לא שמץ של ראיה, שהוא ראה עצמו מועמד להנהגה. המידע החלקי והשמועות הרבות על ההמרה, והניסיון להבין את מניעיה, הם שיצרו את הקשר בין המעשה המפתיע לבין ויכוח הירושה כבר סמוך לאירועים עצמם (כפי שעולה מכתבו של ריב"ל שיידון להלן). זאת ועוד, אין זה נכון שבמהדורות מאוחרות יותר חתום ר' דוב לבדו (רוסמן, שם). בשני הדפוסים הראשונים של ספר 'התניא' שנדפסו לאחר מות רש"י (שקלוב תקע"ד; שקלוב לאחר תקע"ד) נדפסה ההסכמה עם חתימותיהם של כל האחים, ואילו בשלוש המהדורות הבאות, שנדפסו עד שנת 1820 (היא שנת ההמרה), הושמטה ההסכמה כולה על שלוש חתימותיה. ראו: מונדשיין, התניא (לעיל, הערה 48), עמ' 63-71. השמטת ההסכמה היא אפוא חסרת כל משמעות. לא רק שאינה קשורה בכתם ההמרה, אלא שספק אם היא קשורה בכלל למאבק ההנהגה, ומה עוד שמדובר בסך הכל במהדורות חסרות ציון שנת הדפסה, שאין לדעת את מספר הטפסים שנדפסו מהן. יתר על כן, למן מהדורת וילנה תר"ס ואילך הותזרה ההסכמה המקורית לכל הדפוסים ושמו של משה בתוכה (שם, עמ' 107 ואילך); ובאשר ל'שלחן ערוך הרב' - ספר זה נדפס בחלקים, וכל ההדפסות הבאות (שקלוב תקע"ד-קופוסט תקע"ז) היו למעשה המשך של החלק שבו נדפסה ההקדמה המשותפת. העובדה שלמהדורת קופוסט תקע"ז צורפה הסכמה חדשה של ר' דוב (מונדשיין, ספרי הלכה [לעיל, הערה 48], עמ' 32-35) אינה יותר מביטוי להיררכיה המקובלת, שבה יש ציפיה שהאדמו"ר המכהן יעניק מברכתו לספר. המהדורה השנייה נדפסה בסדיליקוב תקפ"ז (1826), לאחר ההמרה, ומובן ששמו של משה נפקד ממנה (מונדשיין, שם, עמ' 41) ומכל המהדורות שמכאן ואילך. יש לציין, כי חתימתו של משה נעקרה יחד עם פיסקה ארוכה אחרת מן ההסכמה, ועל כך עמד גליצנשטיין בתמימות: 'זמשים מה נשמט קטע זה בכל הדפוסים שלאחרי זה' (ספר התולדות, אדמו"ר הזקן, כפר חב"ד תשל"ח, עמ' 166).

רש"ז ואמו של משה, במכתב ששלחה אל החסיד ר' יצחק דוקטור מדוברובנה בניסן תקע"ז: '...וגם בני, הרב המפורסם מוהר"ר משה שיחי', ב"ה חזר לאיתנו כמקדם, וכל בני ביתו כולם בחו"ש (=בחיים ושלום), וקבע דירתו באולע. יותר אין לחדש'.⁵⁰

האם זו היתה סתם מחלה שנרפא ממנה, או שמא גילוי מוקדם של משבר נפשי – אין לדעת. כך או כך, זמן מה לאחר מכן, סמוך לשנת 1820, נפל דבר. ר' משה, שהיה כבן שלושים ושש, נשוי ואב לילדים, החליט כנראה להמיר את דתו לכנסייה הנוצרית הפרבוסלבית. מדוע עשה כן ומה היו תוצאותיו של מעשה נורא זה? על כך יש גירסאות רבות ושונות ונדון בהן להלן.

עוד עניין ודאי בתולדותיו של ר' משה, שלמעשה אינו נוגע ישירות אליו, הוא עליית בני ביתו – אשתו, ילדיו, חתניו וצאצאיהם – לארץ ישראל (תחילה התיישבו בחברון ואחר כך עברו לירושלים). נוח היה לראות בעלייה זו, שהתרחשה ככל הנראה בשנת 1843, בריחה מהקלון הכרוך במעשהו של אבי המשפחה (יהיה מעשה זה אשר יהיה).⁵¹ ואולם הריחוק בזמן – יותר מעשרים שנה לאחר התאריך המשוער של ההמרה – מבטל אפשרות זו. ייתכן שהעלייה קשורה דווקא במותו של משה ובתחושת ה'שחרור' שנבעה מכך, אך לפי שעה אין להשערה זו כל ראיה.

ד. הזיכרון הפולמוסי של המשכילים

כרגיל במקרים אלה שהצנעה יפה להם, המקורות הראשונים שבידינו הגיעו מקרב המשכילים. תגובתם ההיסטוריוגרפית של החסידים ו'פרשנות הנגד' שלהם היתה מאוחרת הרבה יותר, וכבר הביאה בחשבון את המסורת המשכילית והתמודדה עמה.

המקור המוקדם ביותר המזכיר את התנצרותו של משה נתגלה רק בשנת 1940, במכתב ששלח בערב ראש השנה תקפ"א (8 בספטמבר 1820) יצחק בער לווינזון (ריב"ל; 1788–1860), שישב אז בברודי, למשכיל הגליצאי הנודע יוסף פרל איש טרנפול (1773–1839):

50 'מבית הגנוים', בטאון חב"ד, 15–16 [34–35] (אב תשל"א), עמ' 10; וראו בהערות י' מונדשיין, 'בשולי הגנוים', עמ' 11, שציין כי מכתב זה סותר את דברי מוהרי"צ, שר' משה 'הלך בגולה' כבר בשנת תקע"ז. ואכן, על מכתבים אלה ליצחק דוקטור, שלדברי מהדירים נדפסו מכתב יד של מעתיק והם שמורים בספריית מוסד הרב קוק, חתומים האחים דובער והיים אברוזם, החתן מנחם מנדל (=ה'צמח צדק) והתלמיד אהרן מסטארושילה, אך לא משה.

51 גם המסורת החסידית (כגון 'בית רבי') גורסת כי בני המשפחה 'נשלחו' לארץ ישראל כתוצאה מהפרשה, אך העובדה שבעלייה זו באו גם בני משפחה אחרים, ובהם מנחה רחל, בתו של האדמו"ר האמצעי, ובעלה ר' יעקב (כולי) סלונים, מטשטשת את הזיקה בין ה'חטא' לעונשו. ידוע בבירור על עליית אשתו שפרה ושתיים מבנותיו: שרה רבקה ובעלה נחום יוסף שניאורסון (הוריו של ר' חיים צבי שניאורסון, מראשוני הקוראים לשיבת ציון; ראו בחיבורו של ישראל קלוזנר, להלן, הערות 133–134), ורחל ובעלה משה צבי פונדמינסקי. ראו: משפחת הרב מלאדי (לעיל, הערה 30), עמ' 54–57; ש"ד לוי, תולדות חב"ד בארץ הקודש בשנים תקל"ז–תש"י, ניוירוק תשמ"ח, עמ' עג, ושם גם ביבליוגרפיה נוספת.

עתה מצאתי א"ע (=את עצמי) מחויב בדבר לספר לאדוני חדשות: 1. ר' זלמן לאזינר ראש כת החב"ד השאיר אחריי שלשה בנים, ר' בער, ר' משה ור' אברהם. ויהי אחרי מות אביהם ויהי ריב בין ר' בער ובין ר' משה, כי שניהם רצו למלא מקום אביהם. וישב ר' בער על כסא הרבנות בעיר לובאוויץ אשר ברייסען המדינה... ואולם אחיו ר' משה גדל ממנו והוא נתמנה לרב בעיר אולע. וזה כשנתים אשר החל הריב ביניהם הלך וגדל עד אשר נצח ר' בער את ר' משה. וירא ר' משה כי ר' בער גדל ממנו, וילך אל הכומרים וימר את דתו. ותהי מרידה גדולה בין שתי הכתות חב"ד - כי זה משתי שנים נתחלקה החב"ד לשתי כתות - ויעשו שלום ביניהם, ויקבצו כסף הרבה, וישחדו את הכומרים ופקידי העיר והגובערני, וישיבו אליהם את ר' משה באומרם כי משוגע וחסר דעת הוא. ור' משה צוח ככרוכיא שעשה זאת בדעה שלימה ומיושבת, וילך ויכתוב ספר אל הפירשט (=הנסיך) גוליצין,⁵² ויספר לו כל המאורע. והשמועה באה עד הקיסר אלכסנדר, וישלח הקיסר להביא את ר' משה אליו לפעטרסבורג לדבר אתו לראות הכנים דבריו, כי נתנו אותו לחסר דעת וכי שנו את טעמו. וכבר נשלח ר' משה הזה לפעטרסבורג ובא לפני הקיסר.

המעשה הזאת נעשתה זה חודש ימים, כל מלה שמעתי תמול בלילה מפי ר' מרדכי שפירא הבא מברודושוב, כי בני הרב ר' יצחק לוי אב"ד דק"ק ברודושוב המה מחותנים של ר' משה הזה,⁵³ ושם הוא קלא דלא פסיק (=שמועה שאינה פוסקת).⁵⁴ ואחר זה שמעתי מהחכם המפורסם ר' יוסף לנדא מפראג אשר בא לגבולינו רגע זז מאדעסא, וכה אמר לי ששמע זאת בקיוב אצל השרים. והחסידים אשר סביבותינו הולכים כולם בלא ראש וכמעט נקפצו מעורם ולו יוכלו עשו לעצמם מעשה.⁵⁵

קשה להתעלם מכך שהיסוד הטרגי והאנושי שנכרך בהתנצרותו של משה כלל לא העסיק את ריב"ל, ודומה שהשמחה לאידם של החסידים הנבוכים, המבקשים כביכול לשלוח יד בנפשם ('עשו לעצמם מעשה'), מילאה אותו לחלוטין. ריב"ל, כרבים מחבריו המשכילים בני הזמן, נהג להפיץ מידע אנטי חסידי עסיסי, רכילויות וחצאי אמיתות, שניתן לעשות בהם שימוש פולמוסי או סאטירי במאבק שקידשו על החסידות.

52 הנסיך אלכסנדר גוליצין שימש אחראי על ענייני הדתות הזרות ברוסיה, היה שר ההשכלה ועמד בראש 'חברת נוצרים ישראלים', שנוסדה בשנת 1817 (ונסגרה בשנת 1833) למטרות תעמולה מיסיונרית בקרב יהודי רוסיה ותמיכה במומרים. ראו עליו: ש' דובנוב, דברי ימי עם עולם, ט, תל-אביב תשכ"א, עמ' 89-90; ש' כץ, 'אגרות משכילים בגנותם של חסידים', מאזנים, י (ת"ש), עמ' 268; ר' מאהלר, 'המדיניות כלפי המיסיונרים בפולין הקונגרסאית בתקופת 'הברית הקדושה'', ספר שילה, בעריכת מ' הנדל, תל-אביב תשכ"א, עמ' 169.

53 הקשר היה דרך בילא, בתו של האדמו"ר האמצעי, שנישאה לר' יקותיאל זלמן, נכדו של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב (בית רבי, ב, עמ' 25).

54 על חסידי תב"ד בברדיצ'ב, ראו: מנחם מנדל שניאורסון, צמח צדק... פסקי דינים מן שלחן ערוך, ברוקלין תשנ"ב, אורח חיים, הלכות תפילת ערבית, עמ' 17 ('זבברדיצוב ודאי אומרים ושמרו, ויש שם ג"כ כמה חשובי מאנ"ש מתפללים ג"כ בבהמ"ד הני"ל').

55 המכתב נדפס בידי כץ (לעיל, הערה 52), עמ' 269, וראו דבריו בעמ' 267-268. תיקנתי מעט את הנוסח על פי כתב יד באוסף פרל בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (4°1153).

מדברי ריב"ל עולה שהידיעות על ר' משה הגיעו אליו משני מקורות שונים: מרדכי שפירא, ששמע על כך בברדיצ'ב מפי חסידים, ויוסף לנדא, ששמע על כך בקייב מפקידים רוסים.⁵⁶ לדבריהם הרקע למעשה היה סכסוך משפחתי על ירושת כסאו של רש"ז. משהוכרע המאבק בניצחונו של דוב, סירב משה לקבל את הדין והתנצר מרצונו החופשי, כנראה כדי לנקום בבני משפחתו. המקרה זכה לפרסום רב ולהתעניינותו של הצאר אלכסנדר הראשון בכבודו ובעצמו, ובשל כך הובא משה לסנט פטרבורג.

על אף מגמתו האנטי חסידית המובהקת, יש לזכור כי מדובר במכתב פרטי המוחלף בין ידידים ולא ביצירה סאטירית תעמולתית העומדת לראות את אור הדפוס. גם אם המידע נועד לשרת את צרכיו הסאטיריים של פרל, הרי שאין הוא סאטירי כלל, אלא בעל אופי של דיווח עובדתי. מובן מאליו שריב"ל ופרל יקפצו כמוצאי שלל רב על שמועות אלה, שיש בהן יותר משמץ של ראייה לסכנה הטמונה בחסידות.

מן השמועות שהגיעו אל ריב"ל ניתן אפוא להסיק כמה דברים: (א) ההתנצרות היתה בשנת 1819–1820; (ב) הרקע להמרה היה 'פוליטי', קרי: סכסוך על ירושת כסאו של רש"ז; (ג) הפרשה הגיעה לידיעתם של דרגים שלטוניים גבוהים (הנסיך גוליציץ והצאר אלכסנדר הראשון, שאף נפגש עם משה); (ד) הפרשה הביכה מאוד את החסידים והם ניסו להשיב את הבן האובד לחיקם בכמה דרכים: שיחוד הגמונים ופקידי שלטון, והוצאת קול שמדובר באדם מעורער בנפשו.

קשה להאמין שמשה אכן פגש בצאר אלכסנדר או שיגר לנסיך גוליציץ מכתב. לפי שעה אין כל עדות דוקומנטרית לכך,⁵⁷ ונראה שזו שמועה ככל השמועות האחרות שנופצו בקרב היהודים סמוך להתנצרות. אף הטענה שהמרה באה על רקע של סכסוך ירושה היא פרשנות שניזונה כנראה משמועות, ואין לראותה כעובדה חד-משמעית. מסתבר שבדרכן הארוכה של השמועות, מרוסיה הלבנה ועד לברדיצ'ב ולקייב, נתערבבו המרתו של משה והסכסוך שנתגלע על כסאו של רש"ז. כפי שצוין לעיל, הסכסוך הוודאי על מילוי מקומו של רש"ז – סכסוך שאינו מוכחש כלל במסורת חב"ד – לא היה בין האחים אלא בין ר' דוב בער לבין ר' אהרן מסטארושילה (1766–1828), תלמידו המובהק של רש"ז.⁵⁸ והנה, מחלוקת ירושה זו ושמו של

56 מרדכי שפירא היה איש ברודי והוא נזכר ברשימת הפרענומערֶאָנטין לספרו של ריב"ל, תעודה בישראל, וילנה והורודנה תקפ"ח. לא מצאתי כל פרטים על יוסף לנדא וככל הנראה יש לקרוא בכתב היד 'יודעל'. יודל (לייבוש) לנדא (1788–1841), בנו של הגביר הברודאי הידוע יעקבקה לנדא ונכדו של ר' יחזקאל לנדא מפראג בעל 'נדע ביהודה', אכן מוכר כיידו של ריב"ל. ראו: נ"מ גלבר, ערים ואמהות בישראל, ו: תולדות יהודי ברודי, ירושלים תשט"ו, עמ' 174.

57 שאול גינבורג העיד על עצמו שחיפש בארכיון הסינוד ככל שהשיגה ידו ולא מצא מאומה בענייניו של משה (ראו במאמרו 'נייע היסטאָרישע שריֶפֿטען', להלן, הערה 107). גם שמעון דובנוב כתב שלא מצא בסנט פטרבורג כל חומר נוסף על משה (להלן, הערה 105).

58 על מחלוקת זו, שכדרכם של סכסוכים נשתלבו בה מניעים אישיים וחילוקי דעות תיאולוגיים על מהותה של חסידות חב"ד, ראו: L. Jacobs, *Seeker of Unity: The Life and Works of Aaron*: of Starosselje, London 1966, pp. 12–13, 23–25, 159–164; ר' אליאור, 'המחלוקת על מורשת חב"ד', תרביץ, מט (תש"ם), עמ' 166–186; הנ"ל, תורת האלוהות בדור השני של חסידות חב"ד,

ר' אהרן אינם מוכרים כנראה לריב"ל. סביר שהוא (או מוסרי השמועות שמהם ניזון) זה שחיבר בין ההמרה לבין מה שהבין כמניע אפשרי לה.

לגופו של עניין, הקשר בין הפסד במאבק ירושה לבין המרת דת מפוקפק, ולא רק שאינו מתחייב אלא שהוא יותר מתמוה. הלא בפני משה פתוחה היתה דרך פשוטה יותר, שבה פסעו בני צדיקים ומועמדים אחרים ש'הפסידו' במאבקי ירושה: פרישה מה'מרכז' והקמת חצר מתחרה (כפי שאכן נהג ר' אהרן מסטארושילה). ברור אפוא שמהלך רדיקלי כל כך כמו המרת דת אינו יכול להיות קשור רק באכזבה – טבעית כשלעצמה – מהפסד, ויש להסבירו לא על רקע 'פוליטי'–פרגמטי אלא, כפי שנציע בסיכום, על רקע נפשי-פתולוגי.

המידע שמסר ריב"ל לפרל הסב לו, מן הסתם, קורת רוח מרובה. מכיוון ש'מגלה טמירין', חיבורו האנטי חסידי השנון, כבר ראה אור בשנת 1819, הוא שילב את סיפורו של ר' משה בצורה מינורית בלבד בספרו 'בוהן צדיק', שראה אור בפראג בשנת 1838:

ואח"כ הראתי לו חיבור אחד אשר היה לי באמתחתי, והחבור הזה לקחתי פ"א (=פעם אחת) מסעקרעטער (=מזכיר) של צדיק אחד אשר כתב תורת רבו, וכבר היה עליי איזהו הסכמות מצדיקי זמנינו ואמרתיו לו שבדעתי להדפיס את החבור הזה אשר השאיר לנו ברכה הצדיק מו"ה מאגקאר בן הצדיק מזאלין. ולא ראה ולא עיין בספר, רק אמר לי ידעתי את אבי המחבר הצדיק ז"ל, ואת שם בנו שמעתי, כי כבר נתפרסם שמעו הטוב.⁵⁹

'מאגקאר בן הצדיק מזאלין' הוא גימטריה של 'משה בן הצדיק מלאוני', ומוכן שרק יודעי ח"ן יכלו לפענח את הרמז הדק על אותו איש ש'כבר נתפרסם שמעו הטוב'.⁶⁰ מקור משכילי נוסף נמצא בתזכיר שחיבר בשנת 1853 המשכיל משה ברלין משקלוב, ששימש 'יהודי מלומד' בפלכי רוסיה הלבנה. חיבורו 'תולדות החסידות' (ברוסית), המצוי בכתב יד, נועד להביא לידיעתם של פקידי שלטון רוסיים את הסכנות הגלומות, לדעתו, בחסידות בכלל ובמיוחד בחסידות חב"ד. וכך כתב ברלין:

אחרי פטירתו של הצדיק הראשון (=רש"ז) במחוז ביילורוסיה, התלקח בקרב החסידים ויכוח על בחירת יורשו, שכן זלמן השאיר אחריו שלושה בנים. הבכור, משה, היה אמנם למדן

N. Loewenthal, *Communicating the Infinite: The Emergence*; 21–3 עמ' 100–138 of the Habad School, Chicago–London 1990, pp.

59 יוסף פרל, בוהן צדיק, פראג 1838, עמ' 67–68.

60 על דרכי הסוואת השמות בכתביו הסאטיריים של פרל עמדו ח' שמרוק, 'דברים כהווייתם ודברים שבדמיון ב'מגלה טמירין' של יוסף פרל, ציון, כא (תשט"ז), עמ' 92–99 (וראו עתה בספרו: הקריאה לנביא: מחקרי היסטוריה וספרות, ירושלים תש"ס, עמ' 153–155, רשימת פענוחים של גימטריות בכתבי פרל); א' רובינשטיין, 'מדרש השמות של יוסף פערל', תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 205–216. שמרוק שם לב שהגימטריה 'הירצלי' בן הצדיק מלאוני, החזרת מספר פעמים ב'מגלה טמירין', עולה לסך אותיות 'משה בן הצדיק מלאוני'. עם זאת, קשה להניח שפרל אכן התכוון למשה: (א) הירצלי 'מואשם' בעבירות ניאוף ולא בהמרה; (ב) מגלה טמירין נדפס בשנת 1819, ולמעשה היה מוכן לדפוס כבר בשנת 1816. המרתו של משה אירעה בשנת 1819, ואין זה סביר שפרל יכול היה לעשות שימוש בדמותו בספר זה; (ג) ביינו הודאה מפורשת של פרל עצמו (משנת 1837), שהתכוון לבנו של ר' חיים מצ'רנוביץ (ראו לעיל, סוף הערה 2).

במידה ידועה, אך היה מסור לתשוקותיו, התנהג בדרך בלתי צנועה ולא הקפיד על קיום המצוות. הצעיר, אברהם, היה איש פשוט וישר דרך אך לא היה למדן ועל כן לא היה יכול לרשת את אביו. האמצעי, בערקה, לא היה למדן ואף הוא היה מסור לתשוקותיו, אך לעומת זאת היה פיקת, נמרץ ודרשן מוכשר שידע למשוך תשומת לב ולזכות באהבתם של נכבדי העדה, באופנים שונים כגון חנופה, חלוקת כבוד, וכדומה. כדי שאחיו הבכור משה לא ימנע ממנו לממש את שאיפתו למלא את מקום אביו, רדף אותו בערקה והשפילו ככל שיכל, ובכך הביאו לסף יאוש. כתוצאה מכך, וכדי לפרוץ לעצמו דרך אחרת לפרסום, וכן כדי לבייש את אחיו בערקה, המיר משה את דתו לנצרות. החסידים היו מאוד מודאגים ומטורדים מכך והשתדלו להחזירו בתשובה בכל הדרכים אך לא הצליחו. ומשה עצמו, היות שמצפונו לא היה שקט, יצא מדעתו ונפטר בסנט פטרבורג.⁶¹

ברלין הקדיש את כל חילו למאבק עיקש בחסידות חב"ד (וראשיה, מצדם, לא טמנו ידם בצלחת ונאבקו בו עד שהביאו להדחתו),⁶² ומובן שאין לראות בו עד נטול מגמתיות. הוא אסף מידע על אדמו"ר חב"ד ובמיוחד על האדמו"ר האמצעי – שאליו התייחס בחוסר הערכה בולט – ועל חתנו הצמח צדק. קשה לדעת מה היו מקורותיו, שכן לא ידוע על קשרים בינו לבין משכילים מגליציה ומאוקראינה, אך ניתן להניח שהוא נשען בעיקר על מסורות שליקט מפי משכילים מקומיים, חסידים ופקידי שלטון. לצד השיבוש החוזר, שמשה היה הבן הבכור, וההדגשה על הפן הפוליטי של מחלוקת הירושה, ראויים לתשומת לב דבריו על סופו של משה: הוא התנצר כדי לבייש את אחיו וסופו שיצא מדעתו ומת בסנט פטרבורג, כתוצאה מהשפלות ממושכות ומייסורי מצפון. תאריך פטירתו אינו מוזכר, אך ברור שקדם לשנת 1853. התזכיר שחיבר ברלין היה 'פנימי' – איש פרט לפקדי השלטון לא יכול היה להכירו – ועל כן ננסה לבדוק אם פרטים ששוקעו בתזכירו של ברלין נתגלגלו גם לעדויות אחרות על הפרשה.

שני מקורות משכיליים נוספים, מאוחרים יותר, עוסקים בפרשה: קטע ממאמר של פסח רודרמן וזיכרונותיו של אברהם דוב גוטלובר. שניהם ניוונו, כנראה, ממסורות 'פנימיות', שאותן יכלו לשמוע כחסיד חב"ד לשעבר. עדותו של רודרמן, משנת 1875, חשובה במיוחד, משום שזו התגובה העברית המודפסת הראשונה בפרשת ר' משה, שעד אז היתה בבחינת שמועות מוכחשות בלבד. וכך סיפר רודרמן:

ר' שניאור זלמן מליאדיע, אדמו"ר הזקן, השאיר אחריו שלשה בנים ובת אחת אשת ר' מנחם מענדיל.⁶³ הבן הבכור ר' אברהם היה ממספר אלה האנשים אשר סמאלענסקין יכנם (ב'התועה

61 M. Berlin, 'Istoria Hasidisma', RGIA: F. 821, op. 8, D. 331, pp. 31b–32a של מקור זה הובא אצל א' לוריא, 'חסידות חב"ד ברוסיה בין השנים 1827–1882: היבטים היסטוריים וחברתיים', עבודת גמר לתואר מוסמך של האוניברסיטה העברית בירושלים, 1998, עמ' 106, הערה 2. אני מודה למר לוריא שהביא לידיעתי מקור זה וסייע לי בתרגומו המלא.

62 ראו: לוריא וחלצר (לעיל, הערה 25).

63 לרש"ז היו שלוש בנות, אך כאמור (לעיל, הערה 30) שתיים מבנותיו מתו בחייו.

בדרכי החיים) בשם 'לא בשר ולא דגים'. הוא לא הראה כל כשרון לא בנגלה ולא בנסתר ועל כן לא היתה לו כל תקוה או אף לחשוב למלאות מקום אביו. הצעיר, ר' משה, היה, כאשר יספרו החסידים, טוב תואר מאד ואביו אהבו על כל בניו, על כי ידיו היה רב לו בתלמוד ובפוסקים ומזגו וטבעו היה לחיות חיי חופש, לשיר בשירים ולצאת במחולות. ואחרי הסתלקות הזקן חפץ הוא למלאות מקומו, אך אחיו ר' דוב בער, אף כי כמעט אף מה לא ידע בנגלה אבל כחו גדל בנסתר ובצביעות וע"י דרכים נסתרים הדיח את אחיו מדחי אל דחי, הוציא עליו שם רע, כי התגאל בפת בג העכו"ם וכי יאהב בת אל נכר (ועוד עתה יתלחשו החסידים ע"ד בת אָבערסט [=קצין גבוה] אחד אשר הרתה לזנונים מר' משה ויאמרו עליה, כי היא היתה נשמת כזבי בת צור). וככה מררו את חייו עד אשר פרק עולו והמיר את דתו ולבסוף יצא מדעתו ומת באחד מבתי החולים במסקוי.⁶⁴

לבד מן המניע 'הפוליטי', אנו מוצאים כאן כמה פרטים חדשים: (א) הרקע לסכסוך הירושה נבע מן הפער האינטלקטואלי בין משה החכם והמוכשר לבין דוב הבור, הצבוע והתכנן; (ב) הופצו ברבים שמועות, שכוונו 'מלמעלה' בהשראת ר' דוב וחסידיו, שמשה אכל מאכלות אסורים ואף התאהב בבת קצין רוסי והכניסה להריון; (ג) ההמרה היתה צעד של יאוש, שכן חסידי דוב מיררו את חייו של משה. סופו היה שהשתגע ונפטר בבית חולים במוסקבה. בנואנו להעריך את מהימנות דברי רודרמן עלינו לזכור כי הם חלק ממאמר פולמוסי חריף, שפורסם בבמה האנטי חסידיה העיקרית של התקופה, 'השחר', בעריכתו של פרץ סמולנסקין. דבריו של מי שהגדיר עצמו כמי שהיה חסיד,⁶⁵ ושם לו למטרה להתקיף את חסידות חב"ד, ראויים אפוא להישקל כבלתי אמינים מעיקרם, במיוחד לא הציור המגמתי של ר' דוב. זאת ועוד, רודרמן, המציג עצמו כחסיד חב"ד, אינו יודע דבר גלוי ופשוט על משפחת רש"ז – לא רק שחיים אברהם לא היה הבן הבכור, אלא גם שהאדמו"ר בן-זמנו, ר' מנחם מנדל (ה'צמח צדק'), לא היה נשוי לבתו של רש"ז אלא לנכדתו, בתו של האדמו"ר האמצעי. ואם מה שגלוי לעיניו של כל חסיד וחסיד אינו נהיר לו, האם ניתן לסמוך עליו ביחס למידע רגיש העלום מרוב החסידים?

ובכל זאת ראוי לשים לב לכמה פרטים, שכן כמה מהם (למשל מותו משיגעון, שכבר הוזכר בדברי משה ברלין) מופיעים במקורות אחרים שאינם תלויים בו כלל. המניע 'הרומנטי' – שמועה שבוודאי עשתה לה כנפיים – נדחה בצדק בידי רודרמן כדין רכילות חסרת בסיס.

64 פ' רודרמן, 'השקפה כללית על הצדיקים ועל החסידים', השחר, ו (תרל"ה), עמ' 101-102.
 65 ראו סדרת מאמריו הסאטיריים 'צדור מכתבים מאת מי שהיה חסיד, יתארו דרכי החסידים', השחר, ז (תרל"ו), עמ' 124-135, 180-187, 311-319. רודרמן, יליד בוריסוב, התחנך בנעוריו כחסיד חב"ד, ולימים למד בבית המדרש לרבנים בויטומיר ואחר כך בברסלוי. על מהימנותו המפוקפקת ראו דברים חריפים שהטיח בו יריבו (הדומה לו מבחינות רבות!) מיכאל רודקינסון, תולדות עמודי החב"ד, קניגסברג תרל"ז, עמ' 18-20. רודקינסון עצמו לא התייחס כלל לפרשת משה, אף שבוודאי היה מצוי בפרטיה או לפחות בשמועות שהתהלכו על אודותיה (וראו להלן, הערה 120). הערכה חיובית על רודרמן, ראו בהערותו של א"ב גוטלובר, הבקר אור, א (תרל"ז), עמ' 225; ש"ל ציטראָן, דריי ליטעראַרישע דורות: זכרונות וועגן יידישע שריפֿטשטעלער, א, ווילנע 1922, עמ' 96-99.

יש להניח כי אם היתה אמת בשמועה לא היה רודרמן מהסס להסביר בכך את ההמרה. ואולם, אפילו מתנגד חריף כמותו ידע כי סיפור אהבה של חסיד נשוי ואב לילדים בכת קצין רוסי גבוה לוקה בחוסר סבירות קיצוני, בהתחשב באורחות חייהם של יהודי מזרח אירופה באותה עת, ובמיוחד על רקע האווירה המקובלת בחצרות הצדיקים.⁶⁶ זיכרונותיו של אברהם דוב גוטלובר, שנדפסו לראשונה בשנת 1880, בימי זקנתו של הסופר הישיש, הם מסוג אחר לגמרי. גוטלובר, שלאחר נישואיו ראה עצמו כחסיד חב"ד, הכיר בוודאי את דברי רודרמן, ועם זאת היתה בידו מסורת שונה לחלוטין, שמקורה בזיכרונות נעוריו ובמשפחתו שלו:

אחיו הבכור של ר' דוב בער, משה היה שמו בישראל, המיר דתו, התיישב בע"מ (=בעיר מלוכה) פעטרסבורג ואח"כ יצא מדעתו, וי"א (=ישי אומרים) שמתחלה יצא מדעתו ואח"כ מדתו. סוף סוף הקבלה היתה בעוכריו, כי קטן ודל היה שכלו מהכיל את חידותיה... ויהי משתגע. אומרים עליו שכתב סודות ורמזים ע"פ קבלה על השתי וערב [=צלב]. בימי נעורי, כשהייתי יושב בביהמ"ד (=בבית המדרש) בטשערניחאב וסמוך על שולחן חותני... בא יום אחד עני וחולה מדוכא ביסורים לביהמ"ד, אשר הובא שמה בעגלה רתומה לסוס אחד דל הבשר ורע המראה, כאשר ישלחו בעת ההיא העניים מעיר לעיר ומכפר לכפר. ויואל לשבת ימים אחדים בחדר הקטן הנספח לביהמ"ד כנהוג בערי החסידים, אשר שם יתפללו לפעמים קצת החסידים ביחידות. האישה ההוא התענה כל הימים מדי יום ביומו, ובלילה אחר תעניתו אכל רק לחם ושתה מים ולא יותר; ישן על הארץ בלי כר תחת לראשו, ולא דבר אפילו דבור הקל, זולתי התפלה שהתפלל בנוסח חב"ד ובתנועות הרגילות אצל זאת הכת. אבי ז"ל הלך לראותו, ויקם ויכבד את אבי ברמיזות להדרת פניו ויפי תארו, כי היה תאר אבי ז"ל יפה ונכבד מאד, ועל קצת שאלות אשר ערך אבי לפניו, ענהו בכתב, והיה כתב ידו יפה להלל ולשונו צח ומדויק. אבל לא גלה את שמו ושם מקומו ותכלית נסיעתו בשום אופן. אחרי ימים אחדים העמידו לו עגלה לבקשתו בכתב והלך הלאה למסעיו. אחרי כן הקול נשמע, שזה האישה היה האישה משה בן הרב ר' זלמן, גם אבי אשר ידע את ר' זלמן העיד, שקלסתר פניו דומה לשל ר' זלמן, וברוך היודע!⁶⁷

על אף משכילותו והטינה החריפה ששמר כל חייו כלפי החסידות בכלל, הרי שכלפי חסידות חב"ד וכלפי צדיקיה היה לגוטלובר יחס חם ואוהד.⁶⁸ אמנם, בדבריו נפלה שגיאה עובדתית, שכבר מצאנוה קודם לכן בדברי משה ברלין: משה לא היה האח הבכור אלא דווקא

66 משיקולים אלה דחה ש' גינזבורג אפשרות זו כבלתי סבירה. ראו במאמרו 'די לעגענדע' (להלן, הערה 107), עמ' 61-62.

67 א"ב גוטלובר, הבקר אור, ה (תר"ם), עמ' 246-247 (=הנ"ל, זכרונות ומסעות, א, מהדורת ר' גולדברג, ירושלים תשל"ו, עמ' 151). קשה לדעת מתי בדיוק נכתבו זיכרונות אלה, וכנראה היה זה בשנות השישים. ראו במבואו של גולדברג, שם, עמ' 32-33.

68 זכרונות ומסעות, שם, עמ' 122 ('ספרי ר' זלמן ובנו ר' בר נשאו חן בעיני עד מאוד, כי מצאתי מזון לנפשי הרעבה והגייתי בכל פעליהם, לא היה ספר מספריהם [והמה רבים] אשר לא למדתיו, וגם כתבי יד מהרב ר' בר... הגיעו לידי ויהיו בפי כדבש למתוק'), 130-128, 152-149, 166-172.

צעיר הבנים, אך פרט זה אינו משנה את מהות עדותו. והנה, גוטלובר ידע על ההמרה ואף קרא לה בשמה המפורש, אבל לא קשר אותה כלל לסכסוך על ירושת רש"ז. זאת ועוד, הוא גם לא ניסה לתאר את דוב כבור וכעם הארץ ואת משה כחכם חרשים; ההפך הוא הנכון, משה מצטייר מדבריו כמי ש'קטן ודל היה שכלו'. הקבלה היא שהטריפה את דעתו, עד כדי כך שעסק בחיבור קבלי על סודות הצלב (להלן נשוב ונפגוש ידיעה מוזרה זו).

חידושו החשוב של גוטלובר הוא דווקא במסורת החלופית על אחריתו של משה: הוא לא מת בגלותו, אלא חזר בתשובה ויצא ל'גלות' של חיי צער ונדודים. ואולם, הוא סבב בקהילות ישראל שבדרום תחום המושב, בכלכי וולין וקייב, ולא ביזרה שבה פעל – התלקים הצפון-מזרחיים של התחום (אולה, ליובאוויץ, מוהילב) ורוסיה הפנימית (סנט פטרבורג, מוסקבה). מעבר גיאוגרפי זה אופייני, כפי שנראה להלן, לכל העדויות האחרות התומכות בגירסה זו, דהיינו המקורות החסידיים. אלה מצאו כאן הזדמנות נוחה לשקם את דימויו השלילי של משה, ובכך יצרו מעין תגובת-נגד למסורת המשכילית שהדיה הראשונים נדפסו בידי רודרמן.

נוח היה לטעון שהמקורות החסידיים נשענו על עדותו של גוטלובר וטוו מסביבה את סיפור 'גלותו' של משה, אך מסתבר כי שמועה זו תועדה במקורות חב"ד שבכתב יד עוד לפני פרסום זיכרונותיו של גוטלובר וללא כל תלות בהם. עדותו של גוטלובר לא רק שתומכת בגירסה החסידית אלא אף מחזקת אותה. ברור שאם משכיל מגמתי כמותו, שלא היה מחמיץ הזדמנות להשחיר את פניה של החסידות, מעיד שמועה חזר בתשובה, דבריו נהגים לכאורה מאמינות גבוהה.

למקורות החסידיים נגיע כאמור בהמשך, ולפי שעה יש לקבוע כי דווקא חלק זה בעדותו של גוטלובר אינו מבוסס כהלכה, ולא זו בלבד אלא שגוטלובר בעצמו השאירו בספק, שכן חתם את דבריו באמירה: 'ז'ברוך ה'ודע'. יש לשים לב לכך שהפְרוּש העני והחולה, שנקלע לבית המדרש בצ'רניחוב, לא הוציא מלה מפיו, והתקשורת עמו התנהלה ברמזים או בכתב. הוא סירב להזדהות, וזיהויו עם משה התבסס בעיקרו על שמועות מהלכות ('אחרי כן הקול נשמע') ועל עדויות שבדיעבד (הדמיון המשוער שמצא אביו – לאחר שנפוצה השמועה – בין קלסתר פניו של העני לבין פרצופו של רש"ז).⁶⁹

כיצד אפוא יש להבין את הקשר – מפוקפק ככל שיהיה – שיצר גוטלובר בין אותו פרוש לבין ר' משה? שלוש אפשרויות לפנינו, ולפי שעה אין בידינו לקבוע בהן מסמרות: (א) אכן, משה לא מת מצער ומשיגעון אלא – כפי שיטענו גם מקורות חב"ד – חזר בתשובה ונדד בערי וולין. גירסה זו קשה ביותר והיא מעלה קושיות רבות שיתבררו בהמשך; (ב) גוטלובר הצעיר, אביו ושאר בני המקום הפנימו שמועות שנפוצו ב'רחוב היהודי', אולי כבר בשנות העשרים של המאה ה'י"ט, על חזרתו בתשובה של ר' משה, וקישרו אותן עם ההלך המורז שהגיע למקומם. על אף הסתברותה של השערה זו, יש להסתייג ולומר שאין בידינו לפי שעה אף מקור מוקדם המאשר ששמועות כאלה נפוצו לאחר ההמרה. סיפור ה'גלות' מופיע

69 על כך שאביו הכיר את רש"ז וזכר את דיוקנו סיפר גוטלובר גם במקום אחר (שם, א, עמ' 130). יש לציין כי גם על אחיו של משה, ר' חיים אברהם, נטען במסורת החב"דית כי היה דומה לרש"ז. ראו: ש' קראוס, 'גלגוליה של תמונה', בית משיח (ניו-יורק), 67 (כ"ט בכסלו תשנ"ז), עמ' 26.

לראשונה רק בשנת 1876, באיגרותיו של החסיד התב"די חייקין שיידונו להלן; (ג) גוטלובר הקשיש זיהה אפיזודה שהיה עד לה בנעוריו עם המסורת החסידית החדשה, שהתפשטה למן אמצע שנות השבעים, והקשר הוא פרי דמיונו בלבד.

לסיום פרק זה נביא מדבריו של הנוסע המפורסם, איש הריב והמדון אפרים דיינארד, שביקר בליובאוויץ' ולדבריו אף פגש באדמו"ר 'צמח צדק' ובבניו.⁷⁰ שנאתו העזה של דיינארד לכל דבר שריח של חסידות נודף ממנו, ובמיוחד שנאתו לחסידי חב"ד, שאותם הגדיר 'החסידים היותר רעים ומסוכנים לתורת ישראל',⁷¹ העבירה אותו פעמים רבות על דעתו. לא ניתן אפוא לסמוך על דבריו ללא אסמכתא נוספת. וכך כתב:

ר' זלמן עזב אחריו שני בנים, הבכור משה, איש יודע ספר, אשר חשב כי לו יאתה לרשת כסא אביו, תחת אשר אחיו הצעיר דובער היה עם הארץ ואיש מזומת. ובדעתו כי בעיר מושב אביו לא תכון מלכותו, יען שם ידעוהו כולם, כי לא לו למלא מקום אביו, הלך למרחוק וישתקע בעיר ניעזין פלך צערניגאו, עיר מלאה חסידים בורים... ואחיו משה אשר ראה כי אחיו הצליח במזומתיו לשבת על כסא אביו, והוא נשאר כערער בערבה, התקצף ויעזוב את עמו ודתו, ויסתר מעין רואים.⁷²

נדמה שדיינארד הסתמך על רודרמן ועל גוטלובר, ולא רק שלא חידש מעצמו מאומה אלא גם טעה וסילף. גם דיינארד, כגוטלובר, טעה בקביעה שמשה היה הבן הבכור, אף שלמעשה היה הצעיר שבילדים. הוא גם שגה בטענה שלרש"ז היו רק שני בנים (גוטלובר לא הזכיר את ר' חיים אברהם), וטעה כשכתב שר' דוב התגורר בנְיִזִין, אף שבעיר זו רק חלה (בשובו לביתו מעלייה לקבר אביו), נפטר ונטמן.⁷³ מרודרמן נטל דיינארד את הפער האינטלקטואלי כביכול שהיה בין האחים ואת אופיו הערמומי של ר' דוב. קיצורו של דבר, גירסתו של דיינארד אינה מעלה ואינה מורידה מאומה.

ה. עדות המומרים

אפשר היה לצפות שהמרתו של משה תעורר הדים בציבור הרוסי. השתקת הסיפור במקורות היהודיים מובנת, אך מדוע מילאו המקורות הנוצריים הפרבוסלביים פיהם מים? לאחר מלחמות נפוליון, ובמיוחד בין השנים 1817–1825, גברו מאוד המאמצים המיסיונריים בקרב יהודי רוסיה.⁷⁴ חברות מיסיון ('חברות תנ"ך') רוסיות הוקמו, ואוזנו של הצאר אלכסנדר הראשון,

70 א' דיינארד, זיכרונות בת עמי, ב, נוי ארלעאנס תר"ף, עמ' 20–3. בעמ' 3 כתב, כי ביקרו בליובאוויץ' היה 'קרוב לראש השנה תרכ"ב' (1861), ואילו בחיבור אחר פרי עטו (חרב חדה, קארני תרס"ד, עמ' 8), כתב כי היה זה בשנת תרכ"ג.

71 זיכרונות בת עמי, שם, עמ' 16.

72 א' דיינארד, מְשִׁי עֲרִים, סט. לואיס תרע"ט, עמ' 3–4 (נדפס שוב, ללא שינוי, בזכרונות בת עמי, שם, עמ' 26–27; וכן, בשינויים קלים, בספרו: עלטה, סט. לואיס תרפ"ז, עמ' 29).

73 בית רבי, ב, עמ' 22–24.

74 על פעילות הניצור בקרב יהודי מזרח אירופה (במיוחד בפולין) בימי אלכסנדר הראשון, ראו: T.D.

שעודד מאמצים אלה, היתה כרויה גם למאווייהם של מיסיונרים אנגליקנים כמו לואיס וויי (Way) ואלכסנדר מק־קאול (McCaul). הללו נתקבלו לראיון אצל הצאר ופרסו לפני את תוכניותיהם לניצור המוני של היהודים. הצאר אף ניסה לסייע למימוש תוכניותיהם והתיר להם לפעול בתחומי פולין הקונגרסאית (אך לא בתחום המושב).⁷⁵ והנה, עדות מפתיעה ביותר לפרשת המרתו של משה מנקודת ראות נוצרית טמונה בדבריו של מומר אנגליקני בשם יהושע ג'ורג' לזרוס (1799–1869). בשנת 1841 פרסם לזרוס בלונדון ספר באנגלית, 'אבן עזר' שמו, ובו שילב זיכרונות אישיים ותיאור של החברה היהודית במזרח אירופה בימיו עם תעמולה מיסיונרית, הקוראת גם לנוצרים להיטיב את יחסם השלילי אל היהודים ולגלות כלפיהם ידידות.⁷⁶ לזרוס, יהודי יליד ריגה שהמיר את דתו בליברפול בסוף שנת 1836 יחד עם אשתו השנייה ושני ילדיו, הצהיר בפתח ספרו כי דבריו נועדו מלכתחילה למשפחתו בלבד: הוא רשם את הדברים כדי שילדיו ידעו משהו על שורשיו של

Halsted, *Our Missions: Being a History of the Principal Missionary Transactions*, London 1866, pp. 95–128; W.T. Gidney, *At Home and Abroad: A Description of the English and Continental Missions...*, London 1900, pp. 94–118; S. Wilkinson, *In the Land of the North: The Evangelization of the Jews in Russia*, London 1905, pp. 89–91 דובנוב (לעיל, הערה 52), עמ' 90–91; י' פיין, 'די לאַנדאָנער מיסיאָנערין געוועלשאַפֿט פֿאַר יידן: איר אַרבעט אין פּוילן און רוסלאַנד במשך פֿון 19טן י"ה, י"ו' אָ בלעטער, 24 (1944), עמ' 27–46; מאהלר (לעיל, הערה 52), עמ' 169–181; הנ"ל, דברי ימי ישראל: דורות אחרונים, ה, תל-אביב 1970, עמ' 59–60; J.D. Klier, *Russia Gathers her Jews: The Origins of the 'Jewish Question' in Russia, 1772–1825*, DeKalb Ill. 1986, pp. 164–167 פּלונסקי והפרושים בארץ ישראל, ציון, סא (תשנ"ז), עמ' 472–474. על פעולות הניצור בקרב יהודי פרוסיה, ראו: C.M. Clark, *The Politics of Conversion: Missionary Protestantism and the Jews in Prussia, 1728–1941*, Oxford 1995

75 וויי, מראשי 'החברה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים', שנוסדה בשנת 1809, נפגש עם הצאר בשנת 1818. מק־קאול, ידידו של וויי ואף הוא מראשי 'החברה הלונדונית', נפגש עם הצאר בשנת 1822 והגיש לו הצעה מפורטת לניצור היהודים (וראו להלן, הערה 84). על הרקע לפעילותם של המילינריסטים האנגלים בקרב היהודים יש ספרות נרחבת, ראו למשל: W.T. Gidney, *The History of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews, From 1809 to 1908*, London 1908; H.W. Meirovich, 'Ashkenazic Reactions to the Conversionists', *The Jewish Historical Society of England, Transactions*, XXVI (1979), pp. 6–25; מ' קדם, 'תפיסות הגאולה של עם ישראל וארץ ישראל באסכאטולוגיה הפרוטסטאנטית האנגלית באמצע המאה ה'ט', קתדרה, 19 (תשמ"א), עמ' 55–71; ש' ספיר, 'מקורות חברות המסיון האנגליקני שפעלו בירושלים ובארץ ישראל במאה ה'ט ועד למלחמת העולם הראשונה', קתדרה, שם, עמ' 155–170, ושם ביבליוגרפיה מפורטת.

76 J.G. Lazarus, 'Ebenezer'... *A Narrative of the Lord's Dealings with One of His Ancient People...*, London 1841. אני מכיר תודה לפרופסור ש"ז (סיד) ליימן מניו-יורק, שהביא לידיעתי דבר ספר זה. על קורותיו של לזרוס לאחר פרסום ספרו ידוע אך ורק ששימש בקודש במרכזי המיסיון של 'החברה הלונדונית' בליברפול ובמנצ'סטר. ראו: גידיני (לעיל, הערה 74), עמ' 57–58; הנ"ל (לעיל, הערה 75), עמ' 161, 282, 334; A. Bernstein, *Some Jewish Witnesses for Christ*, London 1909, p. 328

אביהם ועל גלגוליו בדרכו לאמונה הנוצרית. ידידים, שלהם הראה את כתב היד, יעצו לו לפרסם את הדברים בדפוס ולהביאם לידיעת קהל קוראים רחב יותר.⁷⁷ במבוא לספר אף הוצג 'אבן עזר' כהמשך ל'נתיבות עולם' (*Old Paths*), ספרו המיסיונרי הנודע של אלכסנדר מק-קאול, שהצליח ל'זעזע עד היסוד, בחסד האל, את כל המערכת הרבנית'.⁷⁸ חיבורו של לזרוס מצטרף אפוא לז'אנר ספרותי מוכר במאה הי"ט, של כתיבה נוצרית 'מערכית' על אודות בני החברה היהודית המסורתית במזרח אירופה, בצפון אפריקה ובארץ ישראל. ז'אנר זה שילב רשמי מסע עם חוויות אישיות, זיכרונות ודיווחים בעלי אופי אתנוגרפי-היסטורי, שהיו אמורים להעניק לחיבור צביון 'מדעי'.⁷⁹ כמו כן שולבה בו תעמולה דתית מיסיונרית, שבאה לחשוף 'טעויות' של המנהיגות הרוחנית (קרי הרבנים), המוליכה את היהודים שולל. פרק מעניין בספר מוקדש לחסידי חב"ד. לזרוס מספר כי בנעוריו, כחתן צעיר בן שמונה עשרה בביתם של מתנגדים נלהבים, נתעוררה בו סקרנות עזה להכיר את מנהגי החסידים. הוא אסף כסף, נסע בחשאי לליובאוויץ' ושהה שם כמה חודשים. במהלכם הוא התוודע למנהגי החסידים ואף התקבל לראיון אצל הרבי (הוא ר' דוב) וניהל עמו שיחה ארוכה.⁸⁰ זהו תיאור אוהד ומהימן בעיקרו, שבו מגלה לזרוס התמצאות יפה במנהגי החסידים ודוחה בשאט נפש את טענות המתנגדים. לדבריו, הקירבה בין החסידים לבין עקרונות הנצרות גדולה: 'נזול הבעירה כבר מוכן, ורק ניצוץ קטן דרוש כדי להדליק את האש'.⁸¹ ראוי אפוא להכירם ולהשקיע בהם מאמץ תעמולתי, שכן 'איך יאמינו במי שלא שמעו את שמעו, ואיך

77 אוטוביוגרפיות של מומרים יהודים נחקרו מעט מאוד, הן לגופן כסוגה ספרותית מובחנת והן כמקור לתולדות יהודי מזרח אירופה. ראו: ש' קלוזנר, 'לקראת תאוריה של המרת-דת המונית ויישומה להבנת התנצרות של יהודים בארצות הברית', סוציולוגיה ישראלית, א, 1 (תשנ"ט), עמ' 152-156.

78 ראו בהקדמה האנונימית לאבן עזר (לעיל, הערה 76), עמ' xii-xiii. ספרו של מק-קאול נדפס בשנת 1838, תורגם לגרמנית בשנת 1839, ולעברית בשנת 1851 (התרגום העברי נעשה בלונדון בידי סטניסלב הוגה; ראו עליו לעיל, הערה 3). כנגד ספר זה והשפעתו חיבר ריב"ל בשנת 1841 את ספרו אחיה שילוני החוזה (נדפס רק לאחר מותו, בלייפציג תרכ"ג). ראו: קלוזנר (לעיל, הערה 20), עמ' 53-54; צינברג (לעיל, הערה 20), עמ' 198-200.

79 כך למשל מייחד לזרוס פרק שלם לתיאור מנהגי החתונה היהודיים (אבן עזר, שם, עמ' 36-52). דוגמה נוספת לסוג כתיבה זה, שיש בו חומר היסטורי ופולקלורי רב ערך, היא ספרם של שני מיסיונרים סקוטים שסיירו בקרב יהודי מזרח אירופה בשנת 1839. ראו: A. Bonar & R. M'Cheyne, *Narrative of a Mission of Inquiry to the Jews from the Church of Scotland in 1839*, Edinburgh 1844³.

80 אבן עזר, שם, עמ' 74, 78-80. לאחר מכן, משהתגרש מאשתו, פגש שוב את ר' דוב, כאשר הלה ערך ביקור בין חסידיו בעיירה הליטאית פּוֹנְדֵל (מחוז רְקִישוֹק). ראו: שם, עמ' 139-142. נציין כי לזרוס, שהציג עצמו כחסיד חב"ד לשעבר, פרסם בהמשכים סקירה תמציתית על החסידות גם בעיתון מיסיונרי אמריקני: 'The Sect of the Khasidim in the North of Europe', *The Israelite* (Cincinnati), V, 47-48 (27 May-3 June 1859), pp. 375, 382.

81 אבן עזר, שם, עמ' 77. למרות הכותרת הסנסציונית למאמרו של בירון שרווין (B.L. Sherwin), 'Corpus Domini: Traces of the New Testament in East European Hasidism?', *The Heythrop Journal* [Oxford], XXXV [1995], pp. 267-280, דומה שמעבר לדמיון בתפיסות האורגניסטיות, הקיימות הן בחסידות הן בנצרות הקתולית, אין תועלת רבה בהשוואה הבין-דתית.

ישמעו ואין מגיד' (אל הרומים י, יד-טו). כדי לחזק טענה זו מספר לזרוס על ר' משה, שגילה באקראי את 'האמת' והתנצר. סופו הטרגי – מאסר ואחר כך מוות בבית משוגעים – מוצג כדוגמה הירוואית למות קדושים על מזבח האמונה הטהורה בישו:

כאן אזכיר דוגמה לנכונותם של החסידים לקבל את האמת המגולמת בישו, שעה שזו נודעת להם. בשנת 1828, כמדומני, נודמן לגנרל רוסי לשהות במחיצתו של אחי הרב הנ"ל (=דוב בער), ששמו היה רבי משה. גנרל זה, אשר לפי תחושתי עתה, היה בוודאי נוצרי נאמן, שוחח עם הרבי על הנצרות והעניק לו את ספר 'הברית החדשה', שאותו קרא הרבי בשקידה, עד שבתוך שלושה לילות השתכנע, בחד האל, ב'אמת', והביע את רצונו להכריז בפומבי על אמונתו. הגנרל פחד שדבר כזה עלול לגרום למהומות בקרב היהודים שבאיזור, ועל כן סבר שטוב יותר לשלחו לסנט פטרבורג, ושם הוטבל הרבי על פי מנהג הכנסייה היוונית [האורתודוקסית].⁸² בתוך-שבוע או שבועיים לאחר שהוטבל הוא מצא בכנסייה זו דברים רבים המנוגדים למה שקרא בברית החדשה, ובמיוחד חש פגוע מעבודת הפסילים שנהגה שם. הוא החל להטיף בכנסיותיהם נגד תופעה זו, ובתוך זמן קצר הושלך לכלא בשל קנאותו. היהודים, שגם הם ראו בהמרתו לנצרות כתם על עמם, ניצלו את ההזדמנות כדי לנקום בו, ועל ידי מתן שוחד רב לאנשי שלטון מושחתים השיגו החלטה [רשמית] שהכריזה עליו כבלתי שפוי, וגרמו לכך שיושלך לבית מרפא לחולי רוח, ושם מת במהרה מרוב יגון. היהודים טוענים, עד היום, כי הוא היה משוגע. כהוכחה לכך הם מביאים את העובדה שהטיף נגד הכנסייה שבה הוא בעצמו היה, לכאורה, חבר. בכך הראה שאינו מסוגל, ושמא אינו מעוניין, להבחין בין הנצרות של הברית החדשה לבין הצורה המושחתת שניטנה לה בכנסייה היוונית, שרק כנגדה מחה הרבי. אף אני סברתי כך בעבר וראיתי בו משוגע, אבל מאז גילה אלי האל בחסדו את בנו (=ישו), אני משוכנע שהאיש היה שפוי לחלוטין וסבל בשל ישרו. הנה לפנינו דוגמה בת ימינו של מרטיר נוצרי הנרדף, אפילו עד מוות, בידי יהודים וגויים.⁸³

עדותו של לזרוס חשובה ביותר. אמנם, היא מגמתית ובאה להוכיח את פוטנציאל ההמרה של חסידים ואת עליונותה של הנצרות האנגליקנית על פני הנצרות הפרבוסלבית.⁸⁴ ואולם, היא טומנת בתוכה, ככל הנראה, גם את המפתח להכנת מניעי ההמרה.⁸⁵

82 על פי החוק הצארי, המרה מיהדות לנצרות מותרת רק לאחר שהמומר גילה התמצאות בעיקרי הדת, טבל בפומבי ולא בסתר, ובכנסיות עירוניות ולא כפריות. ראו: סטניסלבסקי, מומרים ברוסיה (לעיל, הערה 16), עמ' 192.

83 אבן עזר (לעיל, הערה 76), עמ' 75-77.

84 בטענתו של לזרוס יש ביקורת סמויה על דברי מק'קאול בתזכיר ששלח לאלכסנדר בשנת 1825, כי היהודים, 'פרט לאנשי כת החסידים', מגלים עניין בתעמולה המיסיונרית. ראו: מאהרר (לעיל, הערה 52), עמ' 176. מק'קאול עצמו התייחס במפורט לחסידי פולין בחיבורו *Sketches of Judaism and Sect*, 'The Chasidim, a fanatical Jewish Sect', ויש בו (בעמ' 23-24) כמה ידיעות מעניינות על צדיקים שפגש מק'קאול (הצדיק ממזיבוז' הוא, כנראה, ר' אברהם יהושע השל מאפטה; הצדיק מקישינב הוא, כנראה, ר' אריה לייב מלנצוט, מתלמידי 'החזוה' מלובלין – שניהם נפטרו בשנת 1825).

85 שנתיים לאחר פרסום 'אבן עזר' מצאנו את דבריו על ר' משה מועתקים שוב, בצורה מקוטעת, בספרו

מדברי לזרוס עולה, כי המניע להמרתו של משה הוא הגותי: שכנוע עמוק באמת שבנצרות והסקה מיידית של המסקנה המתבקשת. גם אחריתו מוצגת כפרי יושרו האינטלקטואלי: משה לא יכול היה לחיות עם הסתירה שחשף בין עקרונות היסוד של 'הברית החדשה' לבין הפרקטיקה הפגנית המקובלת בכנסייה היוונית-האורתודוקסית. ואמנם, במקומות רבים בספרו חוזר לזרוס ומציין, כי פולחן הצלמים ושריפת הקטורת אינם רק סטייה מרוח הנצרות המקורית, אלא גם מכשול רגשי החוצץ בין יהודים לבין הבשורה הנוצרית, שאותה הם מזהים בטעות עם הכנסייה היוונית-האורתודוקסית.

לעיניו של המתבונן מבחויץ נראית טענתו של לזרוס בלתי סבירה: האומנם יכול אדם מן היישוב לקבל החלטה על המרת דת בתוך שלושה ימים ובמנותק מהקשרים אחרים? ואולם, העיון בסיפוריהם של מומרים רבים – ולצורך זה אין הבדל בין דת לדת – מגלה כי אצל רבים מהם התחולל תהליך ההמרה, או 'הפיכת הלב' (conversion), באופן פתאומי. הם מדווחים על סוג של הארה או התגלות, המתרחש בפרק זמן קצר ביותר – רגעים או ימים – וכופה על האדם שינוי גמור בחייו. לשון אחר: פעמים רבות אין מדובר בתהליך הבשלה ארוך המלווה בלבטים ובייסורי נפש, אלא בהחלטה מהירה וחד משמעית, ללא היסוסים ועם נכונות מלאה לשלם את המחיר הכרוך בצעד זה.⁸⁶

אלא שגם אם נקבל זאת, ספק אם תלמיד חכם מובהק כמו משה, שנתחנך על אדני הפלפול התלמודי ומסורת עתיקה של יישוב מחלוקות בדרך של פלפול הרמוניסטי, ירתע מקושיה הנקרית לפניו בעולמו החדש ויפעל בצורה כה קיצונית. לזרוס מודה כי מלכתחילה אף הוא סבר שמדובר באדם בלתי שפוי בדעתו – והעובדה שהיהודים העניקו שוחד נדיב כדי ל'כסות' על הבושה אין בה כדי לסתור הערכה זו – ורק התנצרותו שלו היא ששינתה את דעתו. הודאתו זו אומרת דרשני, שכן אי אפשר לצפות מיהודי מומר שלא יסגר על מומר שקדם לו. הצגת המניע להמרתו של משה כהפרעה נפשית יש בה כדי להטיל צל של ספק ופקפוק על המרתם של יהודים אחרים, ולזרוס כמובן בתוכם, ואף הוא יחשד, מכאן ואילך, בחוסר יציבות ובמניעים בלתי טהורים.

עדות נוספת על משה נמצאת בספרו של מומר יהודי אחר: בונגנוֹרָה מאייר, שפרסם בשנת 1842 את ספרו 'היהודים בזמננו'.⁸⁷ מאייר, פרופסור ללשונות מוינה, ערך בשנים

של מומר אחר: Moses Margoliouth, *The Fundamental Principles of Modern Judaism Investigated*, London–Dublin 1843, p. 220. המחבר, אביו של חוקר האסלאם הנודע דוד שמואל מרגליות (=מרגוליס), נולד בשנת 1818 בעיירה סובֶלְקִי שבפולין וקיבל חינוך מסורתי. הוא נדד לאנגליה, ובשנת 1838, לאחר שנשתכנע באמיתות הבשורה הנוצרית, הוטבל לנצרות. ספרו התעמולתי כולל גם אוטוביוגרפיה קצרה וזיכרונות מעניינים. ראו עליו: ברנשטיין (לעיל), הערה 76, עמ' 354. 86 ראו על כך: ו' גיימס, החווייה הדתית לסוגיה: מחקר בטבע האדם, ירושלים תש"ט, עמ' 125–169. הספרות על המרת דת – מקורחה, מניעה והשלכותיה – רחבה מני ים, ונסתפק בהפניה לחיבורו המעודכן של L.R. Rambo, *Understanding Religious Conversion*, New Haven 1993, ושם ביבליוגרפיה מפורטת.

87 Bonaventura Mayer, *Die Juden unserer Zeit*, Regensburg 1842. מאייר נפגש גם עם הצדיק ר' ישראל מרוזין ותיארויו אמנים בדרך כלל. ראו: אסף (לעיל, הערה 4), עמ' 136–139, 183–184 (אני מודה לדי"ר מיכאל סילבר, שהסב את תשומת לבי לספרו של מאייר).

1826-1825 סיור מקיף במזרח אירופה ותיאר את פני החברה היהודית, תוך שגילה יחס אוהד במיוחד כלפי החסידים. בהתייחסו לחסידי חב"ד ידע מאייר לציין כי חשיבותם אינה נמדדת במספרם, שהוא קטן יחסית. חסידים אחרים שונאים אותם ומתנכרים להם, שכן לדעתם הם נטלו את 'דרך השטן' בקבלה. מאייר משוכנע שלא זו הסיבה האמיתית למלחמה שהכריזו על חסידי חב"ד, אלא השכלתם, שכן הם בקיאים בדיבור ובכתיבה ברוסית יותר מכל החסידים האחרים.⁸⁸ ובאשר למשה, מאייר רשם את הדברים הבאים: '...למרות כל אלה המיר בנו בכורו [של רש"ז] את דתו לנצרות עוד קודם למותו של [הצאר] אלכסנדר (=1825), והוא משמש עתה כפקיד ממשלתי. לעומת זאת, הבן הצעיר (=ר' דוב), ירש את מקום אביו ופועל גם לפי רוחו'.⁸⁹

אופיה האגבי, המשיח לפי תומו והבלתי מעודכן של הערה זו מתברר הן מהשיבוש שבהחלפת הבן הצעיר בבן הבכור, הן מעצם העובדה שהספר נדפס שש-עשרה שנה לאחר ששמע מחברו על משה (ספק אם אכן פגש בו בפועל). מאייר גם לא היה יכול לומר מאומה על אחריתו של משה, אך על פי דרכנו יכולים אנו ללמוד, שלפחות עד שנת 1826, שש שנים לאחר ההמרה, חי משה כנוצרי לכל דבר.

בדברי מאייר הובלעה פרשנות אפשרית לצעדו של משה: הוא המיר את דתו שכן ביקש להשיג לעצמו מישרה במינהל הרוסי. אך דומה שיש להבחין כאן בין העובדה לבין הפרשנות שניתנה לה, הנראית יותר כפרוייקציה של מאייר על עצמו, יהודי שהמיר דתו כדי להתמנות לפרופסור באוניברסיטת וינה. לגופו של עניין, סביר יותר שהמישרה שקיבל משה באדמיניסטרציה הרוסית (אם אכן קיבל) היתה תוצאה טבעית של ההמרה ולא הסיבה לה; ככלות הכול, משה ניתק עצמו מן החברה היהודית שבתוכה פעל והיה צריך לפרנס את עצמו. ידיעתו הטובה ברוסית – שאף מקורות חב"ד מציינים אותה בפירושו⁹⁰ – בוודאי סייעה לו להשיג מישרת פקידותית נוחה, שממילא רק נוצרים יכולים היו לשאת בה.

דבריו של מאייר מקבלים חיוק מפתיע ממסורת בלתי תלויה: מכתב ששלח במאי 1888 שלום רבינוביץ – הוא הסופר שלום עליכם – אל ההיסטוריון שמעון דובנוב, שהיה אז בראשית דרכו בחקר החסידות. הוא סיפר שידיד טוב שלו המתגורר בקייב, 'טיפוס מקורי במיוחד', טוען בפניו כי אחד 'הענפים האציליים של הבעש"ט המיר דתו ושירת במשך זמן ארוך בסנט פטרבורג כפקיד במשרד ממשלתי כלשהו'. שלום עליכם תהה אם ידיעה זו מעניינת את דובנוב.⁹¹

שתי העדויות הללו – של לזרוס ושל מאייר – אינן תואמות זו את זו, ולו מן ההבט הכרונולוגי. מאייר יכול היה, כאמור, לשאוב את ידיעותיו בשנת 1826, היא השנה שבה סייר ברוסיה, ואילו לזרוס ציין, אמנם על דרך השערה, שההמרה היתה בשנת 1828. ברור שלא

88 מאייר, שם, עמ' 17-18.

89 שם, עמ' 17.

90 ראו להלן, הערה 152.

91 ש' דובנאוו, פֶּון 'זשאַרגאָן' צו יידיש און אַנדערע אַרטיקלען: ליטעראַרישע זיכרונות, ווילנע 1929, עמ' 64-65. מותר להניח שמדובר במשה, אף שלא היה לו כל קשר משפחתי אל הבעש"ט.

ניתן לסמוך על תארוכו של לזרוס, שכן הידיעה על המרתו של משה כבר נפוצה בשנת 1820. האם ניתן לומר על עדותו של לזרוס שכיוון שבטלה מקצתה בטלה כולה? אם שגה בתאריך ההמרה, האם שגה גם בתאריך הפטירה? המסורת על מותו של משה בבית מרפא לחולי נפש תואמת באופן מפליא את עדויותיהם הבלתי תלויות של ברלין ושל רודרמן (החלוקים ביניהם בשאלה אם זה היה בסנט פטרבורג או במוסקבה), ואינה סותרת את עדותו של בונונטורה מאייר (הנתמכת בידי שלום עליכם). ייתכן אפוא שניתן לקבוע את תאריך פטירתו של משה סביב שנת 1828, אך לפי שעה אין לכך כל אישוש נוסף.

בשולי פרק זה יש להוסיף עדות שרשם האספן והביבליוגרף אליעזר רוונטל (1794–1868) בקטלוג ספרייתו הפרטית (זו המכונה 'רוונטליאנה'), בערך על ספר 'התניא': 'כי כאשר באו הצרפתים לארץ רוסיה ברח ר' זלמן הנ"ל מאימת האויב אל עיר וויטעפסק, מקום אשר לא יגור שם איש עברי, ומת שמה. ואחד מבני בניו נעשה נוצרי יוני ובנה בית תפלה על קבורתו [של רש"י].⁹² קשה לדעת מהיכן צצה ידיעה מוזרה זו, שאין לה יד ורגל, כאילו נבנה אתר פולחן פרבוסלבי על קברו של רש"י (שלא נקבר כלל בוויטבסק – מקום שבו גרו יהודים מאז ומתמיד – אלא נפטר ליד קורקס ונקבר בהדיין).⁹³ ואולם, למדנו שמסורת זו, שמקורה בוודאי איננו יהודי, נתגלגלה והגיעה לאוזניו של רוונטל באמסטרדם.

לסיכום פרק זה ראוי לנסות ולהשיב על השאלה שהצגנו בראשית דברינו: מדוע כה מועטים ההדים להמרתו של משה במקורות הנוצריים? הצלחתם של המיסיונרים בניצור יהודים בתקופתו של אלכסנדר הראשון לא היתה מפוארת,⁹⁴ ומקרהו של משה יכול היה לכאורה לשמש בעבורם דגם מופת ונס להתנוסס בו. זאת ועוד, מן המפורסמות הוא שיש להתייחס לדיווחיהם של מומרים ומיסיונרים בזהירות רבה. לא רק שבהתלהבותם הרבה מצאו בכל מקום 'עדויות' לנכונותם של יהודים להמיר את דתם, אלא שפעמים רבות הפכו הרהורי לב ותקוות למציאות היסטורית שלא היתה ולא נבראה.⁹⁵ מדוע אפוא נגרע חלקו של משה?

92 ל' רוונטל, 'ידוע ספר, ערך 'ספר לקוטי אמרים', בתוך: M. Roest, *Catalog der Hebraica und Judaica aus der L. Rosenthal'schen Bibliothek*, II, Amsterdam 1875, p. 164, no. 866

מקור זה צוין בשולי מאמרה של עדה רפפורט-אלברט: A. Rapoport-Albert, 'On Women in Hasidism, S.A. Horodecky and the Maid of Ludmir Tradition', *Jewish History: Essays in Honour of C. Abramsky*, London 1988, pp. 522–523, n. 79

93 ראו: אגרות קודש, עמ' רמד-רמה, ושם מספר בנו ר' דוב על הקבר: 'ועשינו כפת עץ טוב וגם בית גדול והכננו לבנים לבנין תומה כדי לבנות לכבודו וכמו על קברי אבות וגדולי הצדיקים שבאים להיות נודרים ומתפללים שם בעת צרתם... והעמידו שם לאמפין (=מנורות) הרבה ואיש יושב שם בתמידות, ושולחין מכל המדינות פ"ג (=פדיון נפש) לשם'.

94 מדו"חות שליחי המיסיון של 'התברה הלונדונית' עולה, שתורמתם של המיסיונרים האנגליקנים לשמד היתה ועומה למדי. כך, למשל, בין השנים 1821–1842 המירו בסך הכול 153 יהודים. ראו: פ"ן (לעיל, הערה 74), עמ' 41–42.

95 בהקשר החסידי ראוי לציון פרשת התנצרותו כביכול של ר' מנחם מנדל מקוצק. על רקע הציפיות המשחיות לשנת ת"ר (1840) נפוצו שמועות, שהרבי מקוצק הבטיח כי אם המשיח לא יגיע עד סוף השנה הרי שהוא וחסידי ימירו את דתם. מיסיונרים אנגליקנים ידעו לדוות על שמועה, שבאחת מדרשותיו ב'סעודה השלישית' אמר הרבי לחסידים שלדעתו ישו הוא המשיח, שכן זכה לראות את

התשובה לכך כנראה כפולה: (א) בהחלט ייתכן שהמאורע נזכר וצוין במקורות נוספים, אך לפי שעה טרם נתגלו המסמכים המבוקשים. חיפוש אינטנסיבי וממוקד בארכיונים כנסייתיים רוסיים ובספרות זיכרונות בת הזמן יוכל מן הסתם להניב ממצאים חדשים; (ב) ייתכן שהמרתו של משה הזיקה לכנסייה הפרבוסלבית יותר משהועילה. אם נכונה עדותו של לזרוס, הרי שמשה נתגלה לאחר המרתו כקנאי, שהביך לא רק את בני עמו אלא גם את הכמרים שסייעו להמרתו. עובדת קנאותו או שיגעונו אמנם לא היתה חייבת להיות גלויה לעיני כל, ולכאורה ניתן היה להסתירה ולהסתפק בציון ההשג שבהמרת בנו של מנהיג חסידי נודע. ואולם, ייתכן שהשוחד הגדול שהוצע לפקיד שלטון וכנסייה, שעליו העיד לזרוס והוא גם מסתבר מן השכל הישר, תרם להצנעת המאורע ולטשטוש עקבותיו. זאת ועוד, אנשי השלטון ובני האינטליגנציה הרוסית בסנט פטרבורג ידעו מעט מאוד (אם בכלל) על החסידים ועל מנהיגיהם, ובהחלט ייתכן שמנקודת מבטם – זו הצופה על עשרות מיליוני התושבים של האימפריה הצארית – לא היה כל עניין בהתנצרותו של רב יהודי עלום מעיירה נידחת ברוסיה הלבנה. אפשרות נוספת שיש לקחת בחשבון היא שמשה נעלם והיה כלא היה: אולי מת בתוך זמן קצר ואולי ברח וחזר ליהדותו. כך או כך, באין אפשרות להצביע על האיש עצמו, שמא העדיפו גם הנוצרים בעלי העניין למלא פיהם מים.

1. בראי המחקר ההיסטורי

1. שמעון דובנוב ומכתביו של שמריהו שניאורסון

היסטוריונים של החסידות החלו להתעניין במשה כבר בשלהי המאה ה'ט"ט, וראש וראשון להם שמעון דובנוב. על התעניינותו בסוגיה מעידים מכתבים שקיבל בשנים 1891–1890 משמריהו שניאורסון מוורשה, נינו של רש"ז מבנו ר' חיים אברהם.⁹⁶ למרות החומר המעניין

פני השכינה, והוא אף גדול ממה רבינו. כמו כן סיפרו, שהוא ובני משפחתו התנצרו. שני מיסיונרים מומרים נשלחו לקוצק, שוחחו עם אשתו ועם רופאו, אך לא הורשו לראות את הרבי עצמו. הם גילו שהרבי לא התנצר כלל, אך את הצהרותיו על ישו לא הכחישו החסידים. רופאו של הרבי גם אישר בפניהם כי הרבי נתון למצבי רוח דכאוניים ולהיפוכונדריה. ראו: *Jewish Intelligence*, VI (1840), pp. 116–119; VII (1841), pp. 146–147; א' מורגנשטרן, הפקידים והאמרכלים באמסטרדם והישוב היהודי בארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה ה'ט"ט, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א, עמ' 203–204. מורגנשטרן קשר עדויות אלה עם פרשת הסתגרותו החידתית של הרבי מקוצק, שאירעה בדיוק באותה תקופה. עוד על פוטנציאל ההמרה של החסידים בעיני המיסיונרים, ראו: *Jewish Intelligence*, VI, pp. 72–73. על צדיק אנגימי בביאליסטוק, המקבל בסבר פנים צמד מיסיונרים אנגלים, ראו: וילקינסון (לעיל, הערה 74), עמ' 60–65.

שמריהו היה בנו של ר' לוי יצחק ונכדו של ר' ברוך שמואל בן ר' חיים אברהם (משפחת הרב מלאדי [לעיל, הערה 30], עמ' 97), והוא שהביא לבית הדפוס את ספרו של מרדכי טייטלבוים, הרב מלאדי ומפלגת חב"ד, ורשה תר"ע (ראו הקדמתו בראש כרך א). הפורטרט המפורסם של רש"ז הוא ככל הנראה דיוקנו של שמריהו שניאורסון. ראו: קראוס (לעיל, הערה 69), עמ' 20–28. מכתביו

שצבר, לא מצא דובנוב לנכון להתייחס אל משה בעבודתו, ואף לא הזכירו בספרו הגדול 'תולדות החסידות'. הסיבות לכך הן כנראה שלוש: (א) דובנוב הגביל את ספרו לשנת 1815. מכיוון שההמרה היתה לאחר מכן, לא היה טעם להיכנס לבירורה; (ב) שמריהו שניאורסון ביקש מדובנוב, וחזר וביקש, שלא יעסוק במשה, שכן רבות השמועות והאגדות על פני הדברים המוצקים. ייתכן שדובנוב השתכנע מטיעון זה אף שבמקרים אחרים לא מנע עצמו מלעסוק גם בבירור טיבן של שמועות; (ג) דובנוב אהד מאוד את חסידות חב"ד השכלתנית, ובמיוחד את רש"ז. חיבתו לאישיותו הקורנת של רש"ז באה לידי ביטוי בכמה מקומות בכתביו.⁹⁷ ייתכן שדובנוב לא רצה 'לקלקל' את הרושם הטוב באמצעות סיפור סנסציוני שגם אינו מתועד כראוי, והעדיף לגנוז. כך או כך, מכתבי שמריהו שניאורסון משמרים גירסה חב"דית קדומה על ר' משה, ומאפשרים מעקב אחר השלבים בהתגבשותה של המסורת החסידית ביחס לפרשה זו.

ב־31 במאי 1890 שלח שניאורסון מכתב ארוך לדובנוב ובו פרטים רבים על תולדות אדמו"רי חב"ד. כשהגיע לתיאור בניו של רש"ז, נאלץ – כנראה, בחוסר רצון – להוסיף בסוגריים: '(מבנו השלישי משה, הנכון שישתוק בהאיסטאריע, כי בכלל מכוסה כל הפרטים בערפל ולא ימצא דבר נכון מה להגיד)'.⁹⁸ אלא שדובנוב דווקא התעניין בסיפורו של משה, ועל כן חזר ושאל את שניאורסון על אודותיו, והלה ענה לו כדברים הבאים:

ע"ד (=על דבר) בנו השלישי משה, אחלה פניו שנית לשתוק ממנו [בכלל, כי באמת כל אשר נקרה עמנו חתולה (=מוסתר) בערפל, ורבים המה האגדות אשר מכחישים זו את זו, וקשה להגיע לאמיתת המקרה. ואחרי כי מטרתו רק לכתוב תולדות החסידות בכלל ורבניה, אשר כיהנו פאר בהתולדה, הלא לא יביא תועלת אם יזכור את המאורע הזאת, ורק בזה יעביב (=יעיב) את שמי תולדתו. ונכון לבבי בטוח כי ישים מקום לבקשתי זאת.⁹⁹

שמורים בארכיונו של שמעון דובנוב במכון יו"א, ניר-יורק, מס' 77539–77544, והם נדפסו לאחרונה בתרגום לאנגלית: S.S. Deutsch, 'Letters by Shmaryahu Schneersohn', *The Chasidic Historical Review*, I, 2 (February 1996), pp. 31–35; I, 3 (April–May 1996), pp. 33–37. את הקשר בין דובנוב לשניאורסון יצר הסופר יעקב דינזון שהתגורר אז בוורשה. דובנוב הפנה לשניאורסון סדרת שאלות על רש"ז וצאצאיו, והלה, שהעריך מאוד את עבודת דובנוב, הסכים ברצון להשיב עליהן: 'כי אדע להוקיר פעולתו הנכבדה, ומי יתן ויגלו לפניו פרטי תולדות הענין הזה ולהסיר המסכה מהאגדות והספורים אשר הטפילו כותבי תולדותו' (31 במאי 1890; מס' 77542). דובנוב הזכיר את שמריהו שניאורסון בספרו תולדות החסידות, תל-אביב תר"ץ–תרצ"א, עמ' 379.

97 הוא כינה אותו 'הגדול בענקים' (במכתב לשלום עליכם משנת 1891; ראו: ד' אסף, "'אהובי רעי, המגיד מדובנא": מכתבי בדיחות בסגנון 'מגלה טמירין' שהחליפו ביניהם שלום עליכם ושמעון דובנוב', חוליות, 5 [1999], עמ' 95), ובדומה: 'הענק שבתנועת החסידות' (תולדות החסידות, שם, עמ' 342, וכן עמ' 225). דובנוב גם הודה בכנות: 'כשאנו עוברים מ"חבוריהם" של מורי החסידות הראשונים אל ספר ה"תניא", מתעורר בנו רגש מיוחד, כאילו עברנו מחדר אפל לחדר מואר במקצת' (שם, עמ' 232). הוא אף הרחיק לכת וקבע, שרש"ז ערך רפורמה יסודית בחסידות שהוא ביטול "אמונת צדיקים" בצורתה הקיצונית' (שם, עמ' 239).

98 ארכיון מכון יו"א, מס' 77543.

99 שם, מס' 77539 (15.3.1891). לפי דף שצורף למכתב (מס' 77540), נראה שהוא נשלח רק ב־13 באפריל.

במכתבו הבא שב שניאורסון והתייחס לר' משה, והפעם הוסיף מעט פרטים ששמע מבני משפחתו:

ע"ד ר' משה בן הרש"ז ז"ל, אם לאסוף את כל ההגדות ביחד רואים אנחנו כי קשה לנו להוציא משפט אמת מהמאורע – וזאת אוכל להגיד לו את אשר שמעתי בעצמי מפי אדמו"ר הרב ר' שמואל בן הרמ"מ ז"ל בלובאוויטש. זה כארבעה עשרי שנה, בעת הייתי בלובאוויטש, נכנסתי אליו, ואמר אלי כדברים האלה: 'האם שמעת שיש ידיעה אשר ר' משה נפטר זה לא כבר בעיר מצער בוואלין, אשר היה שם בבית מקלט העניים בתור עני כמה שנים. ולא ידעו מי הוא עד קודם מותו, [ש]ציווה לכתוב על מצבת קבורתו 'משה בן אדמו"ר מהרש"ז בעל התניא והשו"ע'. והידיעה הזאת מתאמת מפי גבאי דחברה קדישא מהעיר הזאת, כן סיפר לי. ולא ירדתי עמדי לעומק הסיפור לשאול ממנו באיזה עיר ובאיזה זמן, ואיך באה אליו הידיעה הזאת. ולא אוכל לאמת בפניו עד כמה יש בזה קרטב של אמת, אך בין המון ההגדות נוכל לקבל ולשמע גם ההגדה הזאת, וכל מה שיקמץ בזה יכוון יותר אל האמת מאשר יספר.¹⁰⁰

לפנינו אפוא לראשונה עדות 'פנימית' על אחריתו של משה, שמקורה במשפחתו הקרובה ביותר. אם די"ק שניאורסון בזיכרונו, זה היה סביב שנת 1877. היום יודעים אנו כי המקור ל'ידיעה' שציטט ר' שמואל (מוהר"ש), בנו הצעיר של ה'צמח צדק' והאדמו"ר הרביעי של חב"ד, באוזני שמריהו שניאורסון, אינו אלא חסיד בשם חייקין, שמכתביו יידונו להלן. יש לשים לב שמוהר"ש לא נקב בשם המקום, אך כפי שניזכר גם חסר זה 'התמלא', והמסורת החב"דית קשרה את משה לעיירה רדומישל. עם זאת, חשוב להדגיש כי שניאורסון עצמו כלל לא היה בטוח במהימנות סיפורו של מוהר"ש והסתייג מהאפשרות להגיע לחקר האמת. דובנוב, כפי שכבר נזכר לעיל, נעתר לבקשתו של שמריהו שניאורסון ולא הזכיר את משה במחקריו. ואולם, בשולי מכתבו של שניאורסון רשם דובנוב את הידיעות שריכז לעצמו:

עוד ע"ד ר' משה בן הרש"ז, שעפ"י הספורים המיר את דתו, שמעתי בפ"ב (=בפטרבורג) מר' רפאל עמנואל (בתורף תרנ"א): שר' משה הנ"ל ברח מביתו למאהלוב¹⁰¹ ושם קבל דת פראַווסלווני והיה במאַנאַסטיר (=מנזר) או בדירת האַרחייֶעראַיי (=הגמון, ראש הכמרים) ואח"כ באו מלאדי או לובאוויץ (שנת תקע"ד?) משולחים מהרבי לפדותו בדברים או בממון, ודמו בנפשם כי קיבל דת הנוצרית באונס. וכשבאו למאהלוב והשתדלו בזה הביאום לבית הארחיעריי, אשר יצא נגדם בלוית ר' משה המומר הנ"ל. וכשראה הארחי[יעריי] את המשולחים, עשה אות הצלב עליו ועל ר' משה. אז אמרו המשולחים: 'אוי לנו שראינוך בכך!

100 שם, מס' 77541 (29 באפריל 1891). קטעים מאיגרת זו (לא כולל שתי השורות האחרונות, שבהן מסתייג שניאורסון מאמיתות השמועות) הביא גם ש' קראוס, 'החסיד ר' צבי הירש חייקין', אהלי משיח, 60 (י' בחשו תשנ"ו), עמ' 27. קראוס נאה דרש במאמרו בגנות אותם שאינם מזכירים את מקורם של דברים שהם מצטטים, אבל לא נאה קיים: האומנם רק 'שכח' לציין מניין נטל מכתב זה ואל מי נשלח?

101 הכוונה מן הסתם למוהילב שברוסיה הלבנה, על גדות הדנייפר, עיר הקרובה לאולה ולליאדי ובה היה ריכוז ניכר של חסידי חב"ד, ולא למוהילב שעל נהר דנייסטר.

איך נתפסת למינות? ור' משה השיב להם: 'באמת הארזייעריי עשה משגה, כי עשה אות הצלב מלמעלה למטה (מהמצח עד הטבור) כנהוג, וזה אינו לפי דרכי הקבלה, כי מתחלה נחוץ אתערותא דלתתא ואח"כ אתערותא דלעילא. ולכן נחוץ לעשות אות הצלב מלמטה למעלה. אז ראו המשולחים שיצא ר' משה מדעתו ושבו לביתם במפח נפש.

עוד נתפשט הסיפור כי כשתפס ר' בער בידו את המלוכה תחת אחיו הבכור, קצף ר' משה וקרא: 'אם הגוי (ר' בער נחשב עם הארץ בלמוד) נעשה לרבי, יוכל הרבי להעשות גוי, והלך והתנצר. וסבת הדבר, שביד ר' בער הצעיר (אשר אביו לקח לו אשה בהיותו כבר מפורסם בת עשיר גדול מוויטעבסק) החזיקו רבים מהעשירים והגדולים בעם: אך [בידי] ר' משה הבכור, שנשא אשה בהיות אביו עוד עני ובלתי מפורסם וחי בעניות בליאזנע, החזיקו] רק מתי מספר, ולכן תפס ר' בער את הממשלה. ואז נבדל מר' בער תלמיד הרש"ו, ר' אהרן משטראשעלע ויסד לו כת בפני עצמו...¹⁰²

לצד השיבוש השכיח, שמשה היה בכור הבנים ודוב הצעיר, עולים מן הסיפורים שאסף דובנוב כמה פרטים חודשים. ואלה העיקריים שבהם: (א) ההמרה היתה בכנסייה הפרבוסלבית של מוהילב; (ב) אנשי חב"ד – שלא ידעו מאומה על נסיבות ההמרה ועל הרקע שלה וחשבו שהדבר נעשה בכפייה – ניסו תחילה לחלצו, אך נואשו כי ראו שהאיש יצא מדעתו. דובנוב לא הצליח לגלות מתי התרחשה ההמרה – הוא לא הכיר את מכתבו של ריב"ל ושיער שהיתה סביב 1814 – ומה היו מניעיה האמיתיים. פרט מעניין נוסף: הסיפור על 'בקיאותו' של משה בשיטת ההצטלכות הנכונה, לפי 'דרכי הקבלה', הוא בוודאי פרט שהשתלשל מן השמועה שהביא גוטלובר על משה: 'שכתב סודות ורמזים ע"פ קבלה על השתי וערב'. קשה שלא להבחין בנימות המודרניות שחדרו בשלהי המאה הי"ט לפרשנות של האירועים. האימרה המיוחדת שיוחסה למשה, על הגוי שנעשה לרבי, בוודאי אינה יכולה להיחשב עדות היסטורית מהימנה. יש לראותה אפוא כבדיחה משכילית אנטי חסידית שהודבקה לאירוע לאחר התרחשותו, כחלק מן הניסיון הפולמוסי להבין את מניעי ההמרה. גם ההסבר העממי הרווח ('נתפשט הסיפור') מתפרש יותר כ'סיפור מוסר' עממי, ההולם את האווירה הסוציאליסטית-הרדיקלית ששררה ברוסיה בראשית שנות התשעים: מתארת ה'פוליטית' של משה המקופח על העדפת העשיר והבור על פני החכם והעני. אין בידינו כל ראיה למידת למדנותו של משה, לבד מן המסורת החסידית שאכן היה חביב מאוד על אביו, ובוודאי שהטענה על בורותו של ר' דוב בער, האדמו"ר האמצעי, אין לה על מה לסמוך, לאור כתביו, מכתביו ועדויות רבות על חייו ופעולותיו.¹⁰³

102 ארכיון מכון יי"ו, אָ, מס' 77540. ההערה כתובה בכתב ידו של דובנוב ותומה בראשי תיבות שמו: 'ש"ד'. דויטש, שחרגם את המכתב לאנגלית (לעיל, הערה 96), ייחס בטעות את הדברים לשמריהו שניאורסון. בכלל, תרגומו של דויטש מרושל ומוטעה בפרטים רבים.

103 הבוחן את מפעלו הספרותי הכולל של ר' דוב ייוכח שהגדרתו כ'עם הארץ' לקוחה מעולם הדמיון. לגופו של עניין, המדדים 'בור' או 'למדן', מדדים מתנגדיים ומשכיליים מובהקים, הם חסרי כל משמעות בקשר להכרעת חסידים מי ראוי לשמש בכתרו של צדיק. מסיבה זו (ואחרות) נראית לי שגויה הצעתו של רוסמן (לעיל, הערה 49, פרק שנים-עשר), לקשור את פעלתנותו הספרותית של

כאמור, דובנוב לא ניצל מידע זה ולא פרסמו. ב־15 בנובמבר 1912, בשבתו בסנט פטרבורג, חזר ודן בו במכתב ששלח לחוקר החסידות שמואל אבא הורודצקי:

על שאלתך אודות המתנצר בן ה'תניא' – שמו היה ר' משה – אוכל להשיבך, כי גם אני דרשתי וחקרתי ולא מצאתי מאומה זולת איוו שורות בויכרונות אב"ג (ב'הבקר אור') וידיעות קטועות מפי בני משפחת שניאורסון המשתדלים לכסות על כל הענין בדברים של מה בכך. מספרים, למשל, שר' משה יצא מדעתו ולתרבות רעה מפני 'שמשחו' את אחיו ר' בער תחתיו לצדיק אחרי פטירת רש"י, ואז קרא 'אויב דער גוי איז גיוואָרן אַ רבי (ר') בער לא היה למדן בתלמוד ולא הגיע לקרסולי ר' משה) מעג דער רבי ווערען אַ גוי¹⁰⁴ – והלך והתנצר במאהליב עיר הפלך, וי"א (=ויש אומרים) שברח למוסקבה. בפטרבורג לא מצאתי לע"ע (=לעת עתה) שום כתבים בענין זה, וחידיה זו לא נפתרה עד היום.¹⁰⁵

אין במכתב זה כל חידוש, ואף השמועה האומרת שלאחר המרתו ברח משה למוסקבה, כבר מצאנוה בדבריו של רודרמן, שהיו ידועים היטב לדובנוב.¹⁰⁶ ובכל זאת, מעניין שדובנוב לא נואש מלחפש חומר ארכיוני על משה, אף שמאמציו בסנט פטרבורג לא העלו דבר.

2. שאול גינזבורג ומכתבי החסיד צבי חייקין

סיפורו הנפתל של משה קיבל תפנית נוספת בינואר 1931. ההיסטוריון היהודי-הרוסי שאול גינזבורג פרסם בירחון הניו-יורקי בידיש 'די צוקונפֿט' (=העתיד) מאמר פופולרי: 'האגדה והאמת על בנו של "הרבי הזקן" שהתנצר', ובו סקר את הידוע בפרשה.¹⁰⁷ בראשית דבריו ציין גינזבורג את הקשיים הכרוכים בשחזור הפרשה: הספרות החסידית התעלמה ממשה כמעט לחלוטין, וחסידיו חב"ד אינם ששים לדבר עליו. בלית ברירה יעשו זאת בתוסר רצון מופגן ויסתפקו בקריצה וברמוז. אנו חופשיים, כתב גינזבורג, לומר בבירור מה קרה אתו: הוא התנצר. תאריך ההמרה אינו ידוע, כנראה לאחר 1814, זמן מה לאחר שנדפסה בפעם האחרונה חתימתו על ספרי אביו.¹⁰⁸ גם מניעיו של משה אינם מובנים. עם

ר' דוב (בשנת 1814) ואת הדפסת 'שבחי הבעש"ט' (תקע"ה; סוף שנת 1814) עם מחלוקת ההנהגה ועם רצונו של ר' דוב לגבש את החסידים סביבו.

104 אם הגוי נעשה רבי, יכול הרבי להיעשות לגוי.

105 ראו: ש"א הורודצקי, זכרונות, תל-אביב תשי"ז, עמ' 201; נדפס שוב: העבר, ח (תשכ"א), עמ' 130.

106 ראו: דובנוב (לעיל, הערה 96), עמ' 402–403, מס' 161.

107 ש' גינזבורג, 'די לעגענדע און די ווירקליכקייט וועגען דעם "אַלטען רבינ'ס וזהו", וואָס האָט זיך געטויפֿט, די צוקונפֿט (ניו-יורק), 36, 1 (ינואר 1931), עמ' 61–64. מאמר זה נדפס פעם נוספת בסדרת מאמריו של גינזבורג על משומדים: הנ"ל, 'אינגסטער זון פֿון באַרימטען לאַדיער רבי'ן האָט זיך גע'שמד'ט, פֿאַרווערטס, 30 בדצמבר 1934, ב, עמ' 2, ושם כבר הוסיף גינזבורג את הידיעות החדשות שהביא ליטווין (להלן). ברשימתו נניע היסטאָרישע שריפֿטען אין העברעאיש און אין אידיש, פֿאַרווערטס, 11 באוגוסט 1940, ב, עמ' 5, צירף גינזבורג את המידע החדש שעלה ממכתבו של ריב"ל, שנתפרסם בידי כץ (לעיל, הערה 52).

108 במאמרו משנת 1940 חזר בו גינזבורג מתארוך זה והציע, בעקבות מכתבו של ריב"ל, את שנת 1821

כל מאמצי – העיד גינזבורג – לא הצלחתי לחלץ מאומה מזקני החסידים, שבלי ספק שמעו על כך מאבותיהם ומאבות-אבותיהם. נותר רק ללקט את ההשערות הפורחות באוויר, שהעיקריות בהן – הרקע הרומנטי והסכסוך הפנים-משפחתי על מילוי מקומו של האב – כבר מוכרות לנו ממקורות קודמים.

גינזבורג, שלא הסתפק בהסברים אלה, הציע מניע חדש לחלוטין: גורלו של רש"ז בימי מלחמת רוסיה וצרפת בשנת 1812. כזכור, רש"ז ובני משפחתו נמלטו מליאדי עם כניסת הצבא הצרפתי לרוסיה הלבנה. ייתכן אפוא שבמהלך נדודיהם התיידד משה עם אחד הקצינים הרוסים או עם מיסיונר והלה השפיע עליו עד שהחליט להתנצר. לא ברור מה קרה עם משה לאחר מכן, אך ברור לגמרי שמת כנוצרי בבית חולים במוסקבה.

השערתו של גינזבורג יפה ככל ההשערות הקודמות וגם היא פורחת באוויר. ראשית, ההמרה היתה כשמונה שנים לאחר אותה בריחה – פרק זמן ארוך דיו כדי שיפוגו השפעות מסוג זה ששיערן גינזבורג. שנית, כפי שהוזכר לעיל, משה כלל לא השתתף באותה בריחה. במאמרו של גינזבורג היה חידוש נוסף: הוא פרסם בתרגום ליידיש שני מכתבים לא-ידועים, שחיבר בשנים 1876–1877 חסיד חב"ד בשם צבי חייקין.¹⁰⁹ מכתבים אלה, גרס גינזבורג, נועדו לצרכים חסידיים פנימיים, כדי לרכך את עוצמת הביזיון הכרוך בשמד ולעזן את הסיפור – שכן למחקר לגמרי לא היה אפשר. כדי שאגדת ה'חזרה בתשובה' תתקבל היה צורך לעגנה באמצעות 'עדים' המקובלים כמהימנים, וכך הופצו בין החסידים שמועות בעל-פה ומכתבים, שאותם כינה גינזבורג 'אפוקריפיים', המעידים על מותו של משה כיהודי כשר.

המכתב הראשון נכתב בראשית שנת 1876 והופנה אל פלוני, 'הנגיד המשכיל המופלא' לוי יצחק.¹¹⁰ חייקין סיפר לידידו על מעשה מופלא ומרגש 'אשר בעת ששמעתי זלגו עיני דמעות'. שבועיים קודם לכן פגש חייקין ברב מאוסטרופולי, המשמש גבאי כספי ארץ ישראל בגליל קייב ('הנקראים פושקעש של ר' אהרן מטשרנאביל נבג"מ'). הלה סיפר לו כי לפני 'כשלושים שנה או יותר' (היינו, סביב שנת 1835), כאשר התגורר בפאסטוב,¹¹¹ הגיע בקיץ

כשנת ההמרה, ואף על פי כן לא שינה את דעתו, שהמניע להתנצרות קשור בבריחת המשפחה שמונה שנים קודם לכן. יש להעיר, כי גם התאריך 1821 מבוסס על הבנה שגויה של התאריך: 'ערב ראש השנה תקפ"א', המכוון לשנת 1820, גם על פי סימנים אחרים במכתב.

109 המכתבים המקוריים נכתבו בעברית וברשותו של גינזבורג היתה העתקה שלהם. העתקים אלה שמורים באוסף גינזבורג שבמחלקה לכתבי יד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (Arc. 4^o1281A/25), ונדפסו לראשונה במקורם העברי בקובץ אהלי לויבאוויטש, ב (ניסן-אייר תשנ"ה), עמ' 55–59 ('קורות חייו של הרה"ק רבי משה – בנו של כ"ק אדמו"ר הזקן'). כקוריו נציין, שהמהדיר האנונימי של המכתבים שקל למיטרפסיה מחסיד אחר, שמואל קראוס, הנמנה עם הפלג המשחית הרדיקלי של חב"ד. קראוס, שתיאר בדרמטיות מופרות את חיפושיו אחר המכתבים, עד שאביו 'גילה' אותם בשלהי שנת 1990 'בהשגחה מופלאה', קבל על הפרת 'זכות ראשונים' שהיתה לו בפרסום המכתבים. ראו: קראוס (לעיל, הערה 100), עמ' 28; ותגובתו של רפאל ויזור, 'להעמיד דברים על דיוקם', בית משית, 72 ('שבט תשנ"ז'), עמ' 94.

110 זהו, כנראה, ר' לוי יצחק שניאורסון מניז'ין, נכד האדמו"ר האמצעי. ראו: קראוס, שם, עמ' 25, 27.
111 פאסטוב (Fastów), המכונה במכתב 'חואסטוב', היא עיר מגוריו וקבורתו של ר' אברהם 'המלאך' בנו של המגיד דוב ממזריץ', שעל פי מסורת חב"ד היה רבו של רש"ז בדברי חסידות ונסתר (ראו:

לעיירה איש משונה, לבוש בגדי פשתן ומטה גדול בידו. הוא לא דיבר עם איש והבריות אף לא היו בטוחים אם הוא יהודי או נוכרי. הוא שהה בעיירה כמה שבועות – איש לא ידע היכן לן – והלך לנדודיו. בחורף שלאחר מכן הגיע לפאסטוב הצדיק ר' מרדכי מצ'רנוביל, זמן קצר טרם מותו (ר' מרדכי נפטר באייר תקצ"ז/1827). בני העיירה כולם יצאו לקבל את פניו, ובתוכם גם אותו הַלֵּף, שנדחק בהמון ופילס דרכו אל ר' מרדכי. הצדיק הבחין בו: 'קם מכסאו, ונתן לו ידו בהתקרבות גדולה, אך לא דיבר עמו מאומה, ורק ברמיזה רמזו זה לזה'. והנה שב ההלך ונעלם, וכל המתבוננים הבינו 'כי יהודי הוא וגדול הוא, אך הוא נסתר'. כצפוי, החלו לחקור על אודותיו. התברר שהאיש לן ב'הקדש' המקומי, והשומר העיד 'שהיו ד' עמודים לפני פתח ההקדש, והיו מקוּרִים, וכשרוצה לישן מְצַנֵּה לשומר ההקדש שיקשור ב' ידים לב' עמודים, וב' רגלים לב' עמודים, וכך הוא ישן'.

כמה שנים לאחר מכן, כאשר עבר המספר להתגורר באוסטרופוליה, הוא חזר לבית חותנו שבפאסטוב. יום אחד נכנס אותו הלך לבית וביקש 'נדבה קטנה לצורך פרנסת היום'. המספר ליווה אותו החוצה, ובדרכם אמר לו ההלך 'תורה גדולה עד שהגיע למא[ן]מר] רגל רביעי¹¹² ואז פסק מלדבר ונפטר ממנו'. שוב עברו כמה שנים וחותרו של המספר נקלע לדרומישל, ושם סיפרו לו אנשי החברה קדישא כי ההלך המסתורי מוטל בהקדש על ערש דווי. הוא מיהר להקדש, ובתוך כך הגיעו גם אנשי חברה קדישא ושאלו את השכיב מרע אם יש לו בנים כדי להודיעם על הסתלקותו. תשובתו היתה: 'זהו עסק שלי, אני בעצמי אודיעם'. וכששאלוהו לשם שיבקש לכתוב על מצבתו, ענה להם: 'אני משה בן הרב הגאון ר' שניאור זלמן מלאדי'. עליך להחליט – סיים חייקין את מכתבו – אם להראות את המכתב לאדמו"ר מוהר"ש או לא, 'כי אפשר שידוע לו הענין'.

התעניינותו של מוהר"ש בתולדות משה משתקפת בבירור במכתב השני, שנשלח אל האדמו"ר עצמו בשנת 1877. חייקין הזכיר את המידע שהעביר בשנה הקודמת, וסיפר לרבו כי על פי בקשתו המפורשת נסע בעצמו לפאסטוב כדי לברר את העניין ולגבות עדויות:

והנני להודיע לכו"ק מה שחקרתי שם בעיר הנ"ל. הרב ר' מיכל, חותנו של הרב דאסטרעפאליע, שהיה בעיר ראדאמיסליע בעת פטירתו של הידוע, וראה אותו ושמע ממנו מה שאמר קודם פטירתו מי הוא, כבר הלך לעולמו זה כשש שנים. אך נשאר בחוואסטוב חתנו השני, שמו ר' יוסף מיכלס... איש חשוב מאד בעיר, והוא משולח ג"כ לקבץ מעות אה"ק (=ארץ הקודש), והוא יודע פשר דבר, כפי שראה בעצמו ושמע מחותנו... אך לא מצאתי אותו בביתו, כי נסע בעסק שליחותו. אך דיברתי בזה עם בנו, והוא אברך חשוב, והבטיח לי שתומ"י (=שתיכף ומיד) כשיבוא אביו מדרכו, יודיע לנו ע"י מכתב באם שאביו יודע כדברי גיסו... ג"כ (=גם)

אסף [לעיל, הערה 4], עמ' 52). היא נמצאת מדרום-מערב לקייב, בתחום הגיאוגרפי המזוהה באופן מובהק עם חסידות אוקראינה, ובמיוחד עם חסידות צ'רנוביל (הקשורה בעבותות נישואין עם חב"ד). כפי שנראה בהמשך, לגיאוגרפיה יש חשיבות רבה גם בהתפתחותה של ההגיוגרפיה.

112 הכוונה לתורה על ארבעת רגלי המרכבה השמימית. גם בשמועות חב"דיות אחרות (להלן, עמ' 514-515) מיוחסת למשה אמירת תורה על רגלי המרכבה.

כן) הבטיח לי האברך הנ"ל, שאי"ה אחר חהמ"צ (=חג המצות) יהיה אביו בראדאמיסליע [ב]נידון קיבוץ המעות, [ואז] יחקור שם על קברו אם יש עליו ציון ומה נכתב על הציון. גם זאת עשה האברך הנ"ל, הלך לזקן אחד שבעיר ואמר לו, הנה שמעתי שמימים כבירים היה פה בעיר איש אחד אשר שינה טעמו ולבושו, והיה לבוש בגדים בוויים ומנעלים של שעם ברגליו, ולא דיבר עם שום אדם, ולא ידעו מי הוא ומה הוא, עד שבא לשם הרב המגיד הרב הקדוש ר"מ (=ר' מרדכי) מטשארנאביל... [ונ]דחק אותו האיש ונכנס אליו, וכשראה אותו קם מפניו ונתן לו ידו, ודיבר עמו ברמיזה, ונפטר ממנו. אז הבינו הכל שהוא איש גדול. כך סיפר לו האברך להזקן הנ"ל, ושאל אותו האמת הדבר, האם זוכר מזה. והשיב לו הזקן: אמת ויציב הדבר, ואמרו עליו שהוא בן הרב דלאדי. כן הוא זוכר.¹¹³

שלשלת המסירה שתוארה כאן מפוקפקת גם בהגיונה הפנימי: העד המקורי נפטר, גיסו נעדר מן הבית, ורק זקן מקומי אישר שאכן הוא זוכר אירוע שכזה, כפי ששואליו 'שתלו' בפיו. מסקנתו של גינזבורג היתה, שמכתבי חייקין הם דוגמה למכתבים נוספים שנפוצו בקרב החסידים. למכתבים אלה היו נוסחאות שונות. שם העיר שבה שהה כביכול בעל התשובה ובה נפטר התחלף, אך הגרעין העיקרי היה דומה בכולן: ביסוס האגדה שמשה חזר בתשובה והובא לקבר ישראל כיהודי כשר. 'כבוד השושלת' – סיים גינזבורג – 'לא הוכתם'.

זהותו של צבי חייקין עצמו היתה עלומה לחלוטין, דבר שהגביר מן הסתם את חשדותיו של גינזבורג בזיפם של המכתבים. ואולם, עתה אנו יודעים בביטחון כי חייקין דנא היה חסיד חי וקיים, וכמותו גם שאר האישים הנזכרים במכתב.¹¹⁴ אף על פי כן, לא ניתן להתייחס אל סיפוריו 'האותנטיים' של חייקין – עַד מפי עַד מפי עַד – כאל עדות היסטורית שממנה ניתן לשחזר את עברו של משה.

בסיפוריו של חייקין שזורים סממנים אגדיים אופייניים, ועליהם יש להוסיף כי בשמו של ר' מרדכי מצ'רנוביל נקשרו מעשיות הדנות בקשריו עם צדיקים נסתרים.¹¹⁵ ואולם, במכתבים

113 אהלי ליובאוויטש (לעיל, הערה 109), עמ' 58–59. תיקנתי בכמה מקומות על פי כתב היד והשלמתי קיצורי אותיות (כגון ה"=היה).

114 פרטים מלאים הובאו במאמרו המפורט של קראוס (לעיל, הערה 100), עמ' 20–28. חייקין (נפטר 1883) ובנו יואל מאיר (נפטר 1898) עלו לארץ ישראל ונקברו בהר הזיתים. מהדיר המכתבים העבריים (אהלי ליובאוויטש, שם, עמ' 55) שיער אל נכון כי צבי הירש חייקין הוא אביו של פלוני, מנחם מגדל [חייקין?] מאנגליה, שבשנת 1921 כתב אליו מוהרי"צ: 'את כבודו איני מכיר כנראה, ומה שכותב אדות החקירה ודרישה של ראדא[מ]ישל היתה ע"י כבוד אביו ז"ל, לא ידעתי מה זה, האם זה החקירה שעשה כ"ק אאדמו"ר מוהר"ש... בשנת תרל"ג, אשר מצאתי העתק חו"ד זו בין הכתבים הישנים. ואם אפשר הדבר, אבקש לבאר לי כי יקרים לי זיכרון ראשונים' (אגרות קודש, מוהרי"צ, א, אגרת צו, עמ' ר). הסתירה בין תאריכי ה'חקירה' (תרל"ג כאן ותרל"ז במכתבו השני של חייקין) מצביעה שוב על רשלנותו של מוהרי"צ בכל הקשור לדיוק בתאריכים.

115 עד שהיה מי שקבע כי מי שאינו מאמין שר' מרדכי מפרנס בכספי הפדיונות את ל"ו הצדיקים הוא אפיקורוס. ראו: י' קלפולץ ונ' אורטנר, סדר הגדה של פסח עם מדרש בתידוש... ונלוה עליו אמרי קודש..., בני-ברק תשכ"ה, עמ' כ. למסורת משפחתית על פגישתו עם אליהו הנביא, ראו: יא"ז מרגליות, אור זרוע לצדיק, בתוך: צבי הירש מז'ידיצ'וב, צבי לצדיק, ירושלים תשי"ט, עט ע"ב.

אלה – בלי קשר לאמיתות תוכנם – יש נקודה מעניינת אחרת: תאריך מכתבו של חייקין והסיפור שרשם במכתבו מתאימים יפה למכתבו של שמריהו שניאורסון לדוכנוב, שבו זכר כי סביב שנת 1877 שמע לראשונה מהאדמו"ר מוהר"ש פרטים דומים. יש אפוא להניח, במידה רבה של ודאות, כי מכתבו של חייקין הוא המקור לידיעותיו של מוהר"ש. והנה, מכתבו הראשון של חייקין נכתב זמן קצר בלבד לאחר הופעתם בדפוס של דברי פסח רודרמן (1875). כזכור, זו היתה הפעם הראשונה שבה נדפסה בעברית התייחסות להמרתו של משה. ייתכן כמובן שאין כל קשר בין הדברים. עם זאת, הדעת נותנת שבעקבות פרסום דברי הלעג של רודרמן נתעורר בחצרו של האדמו"ר הרביעי הצורך בגיבוש תשובה 'רשמית' לשואלים ולמפקקים מבית. ואולי גם נוצרה התעניינות אמיתית בעברו של בן המשפחה שעקבותיו אבדו.¹¹⁶ כך הופצו – אולי רק לקרובים ולמקורבים – ידיעות וחצאי ידיעות על חזרתו בתשובה ויציאתו לגלות. ייתכן שמקצת השמועות הללו הגיעו גם אל גוטלובר, והוא תיעד אותן בדרך רפלקסיבית בשנת 1880.

זאת ועוד, בניגוד לקביעתו של מוהרי"צ, כי משה נפטר בשנת תרל"ח (1878), הנה ממכתבי חייקין עולה בבירור שבשנת תרל"ו (ראשית שנת 1876) כבר נחשב משה בקרב חסידי חב"ד למי שנפטר מזה זמן רב. ושוב לפנינו דוגמה לחוסר אמינותו של מוהרי"צ כמקור היסטורי, ולא רק כפרשן, אלא גם כמשמר מסורות משפחתיות 'תמימות' של תאריכי לידה ופטירה.¹¹⁷

בניגוד לדבריו הנחרצים של גינזבורג על מערכת שיטתית של הסתרה, הרי שפרט לשני מכתביו של חייקין, לא מצינו מכתבים נוספים בעניינו של משה, וקיומם לא יצא אפוא לפי שעה מגדר השערה. עם זאת, ברור שבמקרה כגון זה דין מכתב הוא כדין שמועה – פעמים שהמכתב מתעד את השמועה ופעמים שהשמועה נוצרת על בסיס המכתב. ואכן, השמועות שתועדו במכתבי חייקין זכו לעיבודים נוספים, קצתם בלתי תלויים במכתבים. השלב הבא בביסוס האגדה היה שילובה כחלק אורגני של ההיסטוריוגרפיה החב"דית, ובכך נדון בהמשך.

116 דומה שהעניין שגילו חוקרים בדור האחרון בכתיבתו של האדמו"ר השישי מוהרי"צ (ראו להלן, הערות 135, 163) הפחית מתשומת הלב שראוי היה להעניק לדמותו יוצאת הדופן של האדמו"ר הרביעי מוהר"ש, שבימוי נתפלגה החסידות בין ששת בניו של ה'צמח צדק' ונוצר פלג קופוסט. מוהר"ש גם היה מעורב בפרסום צוואת אביו, שנחשבה מזויפת וחוללה סערה קשה. ראו: בית רבי, ג, עמ' 30–31; או"ר (לעיל, הערה 24); ספר התולדות, מוהר"ש; צ' הר"שפר, 'ליובוויץ, עיר מושב אדמו"רי חב"ד', העבר, ב (תשי"ד), עמ' 86–93; דיינארד, זיכרונות בת עמי (לעיל, הערה 70), ב, עמ' 7; ח' טשרנוביץ (רב צעיר), פרקי חיים, ניו-יורק תשי"ד, עמ' 104–106; ר' הרן, 'שבחי הרב: לשאלת אמינותו של איגרות החסידים מארץ ישראל', קתדרה, 55 (תש"ן), עמ' 55–56; י' מונדשיין, 'אמינותו של איגרות החסידים מארץ ישראל', קתדרה, 64 (תשנ"ב), עמ' 86; לוריא (לעיל, הערה 61), עמ' 88–101.

117 ראו לעיל, הערות 28, 114. דוגמאות רבות לסתירות מסוג זה בכתיבו של מוהרי"צ הובאו במאמרו של ש' קראוס, 'הוספה: קונט' ח"י אלול ה'תשנ"ח', אהלי תורה, גיליון מה (קטז), פרשת כי תבוא, ניו-יורק תשנ"ח, עמ' 17–59.

3. עיבוי האגדה המשכילית: מאמרו של א' ליטווין

חודשיים לאחר פרסום מאמרו של גינזבורג הגיב עליו הסופר א' ליטווין.¹¹⁸ הוא הציע לראות את משה בקונטקסט האנושי-הטרגי: 'המחיר' ששילמה החסידות על 'המהפכה' שחוללה בחיים היהודיים. ובמהפכה כמו במהפכה – את המחיר הנורא ביותר משלמות דווקא משפחות המנהיגים והמייסדים. החסידות נאלצה להתמודד לא רק עם כוחות שאיימו לפרקה מבחוץ (המתנגדים, המשכילים) אלא גם עם מגמות הרס פנימיות. מאבקים על כבוד, יוקרה ופרנסה השתלבו עם מחלוקות רעיוניות ותיאולוגיות, ויצרו דרמות משפחתיות המזכירות סכסוכי ירושה בחצרות מלכים ונסיכים. הדרמות הללו מאפשרות הצצה אל מעבר לפרגוד שמאחוריו מסתתרת תנועה דתית וחברתית כה חשובה.

ליטווין הביא ידיעות נוספות על משה שאותן ליקט מפי אישים שונים. הסופר והפסיכולוג ד"ר פישל שניאורסון, אף הוא מצאצאי רש"ז,¹¹⁹ סיפר לו כי בחוג משפחתו אמנם נמנעו מלדבר על פרישה זו, אך הוא ידע עליה היטב. הוא זכר שהחסידיים סיפרו על עימות חריף שפרץ בין ר' ברוך ממוז'יבוז, נכדו של הבעש"ט, לבין רש"ז, על רקע ניסיונו של האחרון לאסוף כספים ב'תחומו' של ר' ברוך. במהלך הוויכוח דרש ר' ברוך שרש"ז יחלוק לו כבוד, כראוי למי שמניח את התפילין שכרך הבעש"ט על זרועו, ורש"ז הגיב כי עליו לבדוק אפוא אם אין פסול בתפילין. משנבדקו התפילין המיוחסות התברר שאכן בתפילין של ראש נמחקה האות 'י'. ברתחת לבו קילל ר' ברוך את רש"ז, שבשל פסילת ה'יוד' ייטוש אחד מבניו את דתו.¹²⁰ לדברי שניאורסון, מיאנו משפחות האצולה הצדיקית מגליציה ומוולין להשתדך עם

118 א' ליטווין, 'צוליבן אמת פון דער געשיכטע, אינערליכע דראַמיס אין דער חסידישער וועלט', די צוקונפֿט, 36, 3 (מרס 1931), עמ' 206–208. ליטווין הוא שמו הספרותי של שמואל הורוויץ (1862–1943).

ראו עליו: לעסקיאָן פֿון דער נײַער ייִדישער ליטעראַטור, ה, ניו־יאָרק 1963, עמ' 94–97.
119 על פישל שניאורסון (1895–1958), ראו: ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, ב, מרחביה תשכ"ז, עמ' 961.

120 'איהר האָט צוגענומען אַ "יוד" פֿון מײַנע תּפֿילין, איך וועל דערפֿאַר צונעהמען אַ "יוד" פֿון אײַרע קינדער...' (=אתם נטלתם אותי 'מהתפילין שלי, ולכן אני אקח יהודי מהילדים שלך). זהו, כמובן, משחק מילים בידיש על המילה יוד, שהיא גם אות וגם יהודי. על הרקע לסכסוך החריף בין רש"ז לר' ברוך, ראו: גוטלובר, זכרונות ומסעות (לעיל, הערה 67), א, עמ' 166–174; אגרות קודש, עמ' קמא–קמב. והנה, על דו־השיח העוקצני בין השניים בעניין התפילין סיפר גם גוטלובר (שם, עמ' 172), אך הוא – שידע על המרתו של משה – לא ידע מאומה על קללתו־נבואתו של ברוך ממוז'יבוז. לעומת זאת, במקורות אחרים הובאו הדברים בשלמותם, גם אם לא פורש כיצד בדיוק נתממשה ה'נבואה'. הראשון היה כנראה רודקינסון, תולדות עמודי התב"ד (לעיל, הערה 65), עמ' 82, בהערה: 'כל חסידי וואלין יאמרו כי הרה"ק ר' ברוך אמר, הרב מרייסין חמס ממני ואו (!) מתפילין של אדוני אבי זקני הבעש"ט, ואני אחמוס ממנו יוד מבניו' (ויש כאן החמצה של משחק המילים או טעות דפוס). ראו גם: רעכטמאַן (לעיל, הערה 14), עמ' 344–348 (מעשה ששמע בוויניצה בשנת 1910); א' כהנא, ספר החסידות, ורשה תרפ"ב, עמ' 217; ע' רפפורט־אלברט, 'התנועה החסידיית אחרי שנת 1772: רצף מבני ותמורה; ציון, נה (תש"ן), עמ' 217–220. למרבית הפלא נשמרה 'מעין נבואה' זו גם במקורות חב"ד, ראו להלן, עמ' 506.

נכדי רש"ז, בשל הפסול' שבמשפחה. מסיבה זו חיפשו הנכדים גאונים מופלגים כחתנים לבנותיהם – להוכיח שהלמדות יש בה כדי לכסות על החרפה.

דברים מעניינים יותר שמע ליטווין מפיו של יהודה ליב (ליאון) סמולנסקין (יל"ס), אחיו של פרץ סמולנסקין.¹²¹ הוא סיפר כי משה היה המוכשר בבני רש"ז, ולא רק אביו אהבו אלא גם החסידים הרבים. אצל החסידים, סבר יל"ס, לא הבכורה קבעה את הירושה אלא הכישרון. אך עיקרון זה לא התקבל על דעת דוב, בכורו של רש"ז; הוא חמד את כסא אביו ואף זכה בו. בלהט העימות אמר משה על אחיו את החידוד (שכבר מצאנוהו קודם לכן במכתביו של דובנוב): 'אם הגוי יכול להיות רב, יכול הרב להיות לגוי'. משה התנצר, התיישב בסנט פטרבורג, ובתוך זמן קצר היה ל'ארכימנדריט' (או תואר דתי אחר) והופקדה בידו אחת הכנסיות החשובות בעיר. סערת הרוחות ברחוב היהודי היתה כמובן עצומה ושליחים נשלחו לנסות ולהחזיר את משה למוטב. משה לא הרשה לאיש לראות את פניו וכעבור זמן קצר נעלם לחלוטין. המשטרה והכמורה הגבוהה חיפשו אותו אך לשווא. עוד זמן רב לאחר מכן, סיפר יל"ס, כאשר רוקי פטרבורגי פגש ביהודי הוא היה שואלו בלעג: 'אָ גָּדָה נַאֲשׁ מוֹשֶׁקֶן? סְקוֹזִי מְנָה: גָּדָה נַאֲשׁ מוֹשֶׁקֶן?' (= ואיפה מושקו שלנו? תגידי לי: איפה מושקה שלנו?).¹²² בקרב המשכילים והמתנגדים נפוצה שמועה שמשה טבע, אך היו מי שאמרו כי חזר ליהדות, יצא בגניבה לארץ ישראל ושם בילה באנונימיות את שארית ימיו בתפילות ובסיגופים.

החידוש העיקרי בדברי יל"ס הוא טיפוסו המהיר של משה בדרגות הכנסייה הפרבוסלבית והעלמותו המזורה. ואולם, אין לדברים בסיס ראיות מוצק, ונראה שיל"ס צירף בצורה אקלקטית שמועות שקלט ממקורות שונים. שתי המסורות שהביא על אחריתו של משה אינן מתקבלות על הדעת. בגירסת הטביעה בולט המוטיב הפולקלורי-הספרותי של 'מידה כנגד מידה': דינו של משומד שטבל במים הוא טביעה במים;¹²³ ואילו השמועה על בריחתו לארץ ישראל נבעה כנראה מהידיעה הוודאית על עליית בני משפחתו.

ליטווין הוסיף וכתב, ללא קשר למידת מהימנותו של הסיפור, כי דבריו של יל"ס זעזעו אותו והותירו בו רושם עז, אך בשעתו לא העז לפרסם את הדברים מחשש לפגיעה ברגשות

121 על יל"ס (1836–1928), שכל חייו עמד בצלו של אחיו הצעיר, ראו: *Die hebraische Publizistik* in Wien, III, Wien 1930, pp. 73–74. יל"ס אמנם לא נהנה מאהדתו של יוסף קלוזנר, שביקר את מהימנות כתיבתו (ראו למשל: היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ה, ירושלים תש"ט, עמ' 98–99, ועוד הרבה), אך מאמרו 'אלה תולדות פרץ' הוא מקור ביוגרפי חשוב. עוד נציין כי פרץ סמולנסקין עצמו הכיר את חסידות חב"ד, שכן בילה כמה חודשים כ'יושב' בלובאוויץ' (צבועאל בספורו) והיה – על פי עדותו – מקורב לבניו של ה'צמח צדק'. ראו בספרו: התועה בדרכי החיים, ג, ורשה תר"ס, עמ' 62–80: ד"י זילברבוש, מפקנס זכרונותי, תל-אביב תרצ"ז, עמ' 109–113; קלוזנר, שם, עמ' 28–31.

122 וקשה שלא להיזכר בפומון 'איפה יוסלה?', שהיה נפוץ במדינת ישראל בראשית שנות השישים, משעה שחטיפתו של הנער יוסלה שוכמכר בידי קרוביו החרדים הפכה להיות מוקד של חיכוך בין דתיים לחילוניים.

123 השו: 'י' יובל, 'הנגם והקללה, הדם והעלילה: מעלילות קדושים לעלילות דם', ציון, נח (תשל"ג), עמ' 84–85.

הקוראים האורתודוקסים.¹²⁴ עתה, לאחר שגינזבורג 'פוצץ' את הפרשה, ראוייה גם גירסה זו להישמע. עם זאת, ליטווין סבר שמכתביו של חייקין הם אותנטיים ובעלי ערך היסטורי. הוא הסכים להשערתו של גינזבורג, שמשה הושפע מקצינים או מכמרים רוסים שליוו את משפחת רש"ז בבריחתם. משיחות רבות שניהל ליטווין בביקוריו בחצרות אדמו"רים בגליציה ובלייטא, ערב מלחמת העולם הראשונה, התברר לו כי יש רגליים להשערה זו, ומיסיונרים, שהתחזו ל'בעלי תשובה' וליהודים אדוקים העורכים 'גלות', אכן הצליחו לחדור מדי פעם בפעם אל תוככי החצר החסידית ולצוד ברשתם חסידים תמימים.¹²⁵

4. מעשה אבות סימן לנכדים? המסורות על 'בריחתו' של ר' ברוך אבי רש"ז

כאן עלינו להתעכב מעט על פרשה אחרת, שאותה הזכיר ליטווין בקיצור נמרץ ולא עמד על מלוא משמעותה. פרשה זו אינה קשורה בבנו של רש"ז אלא דווקא באביו, ר' ברוך, שנתגלגל בסוף ימיו מליטא אל עיירה הונגרית נידחת באיזור מרמרוש-סיגט. ליטווין שמע על כך מפי ר' יקותיאל יהודה גרינוואלד, חוקר תולדות יהודי הונגריה.¹²⁶ לדבריו, נמנה ר' ברוך עם ה'מתנגדים' והחזיק בדעת הגר"א שהחסידות היא כת מינות. הוא דרש מבנו שייטוש את דרך החסידות. משעמד הבן במריו יצא אביו לגלות, בלי שהודיע על כך מאומה לבני משפחתו. הוא לא גילה לאיש את זהותו, כדי שבנו לא יגיע אליו לא בחייו ולא לאחר מותו. ליטווין לא זכר אם גרינוואלד סיפר לו זאת כעובדה היסטורית או כאגדה. הוא ציין שגם כאן מעטות הידיעות ששרדו, וחסידיו חב"ד אינם מעזים להעלות את הסיפור על דל שפתיהם. ואכן, במאמר שנתפרסם בשנת 1921 והוקדש לתולדות החסידות בהונגריה הביא גרינוואלד את הסיפור הבא:

דבר נפלא ונכבד מצינו בקורות החסידות בארצנו, הרב ר' ברוך אבי הצדיק ר' שניאור זלמן... נעלם פתאום מארצו... ברח מביתו ועזב את כבוד בנו ובא לאונגאריא, וכאן למד את התינוקות איזה שנים במונקאטש, ואיזה שנים בסוליש¹²⁷ ושם מ"כ (=מנוחתו כבוד). כל איש ישתומם

124 הפגישה ביניהם נערכה בווינה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, וליטווין תיאר אותה ברשימה 'דער זעלען-בעזארגער' (יודישע נשמות, ה: גאליציען, ניר-יאָרֶק 1917).

125 ביטוי לתיאוריה זו, אמנם בתחומיה של החסידות בגליציה, נתן ליטווין ברשימתו: 'א צלם אין רבינ'ס קלויז' (יודישע נשמות, ו [לעיל, הערה 4]). ליטווין התעניין מאוד במיסיונרים ובמשומדים ופרסם רשימות רבות על פעילותם במקומות כמו וילנה, ורשה והונגריה. ראו: 'דער פֿרומער יודישער... קאָטאָליק' (שם, ב: ליטא); 'צווישען "יודישע קריסטען"' (שם, ג: ליטא); 'שמדקעס' (שם, ד: פוילען); 'צווישען "שטריימעלע" און "שמד"' (שם, ה: גאליציען).

126 לדברי ליטווין, אביו של גרינוואלד שימש רב באותה עיירה, אך אין זה נכון, שכן האב, יעקב, לא שימש אף פעם כרב. הוא נולד בשנת תר"י (1850) והגיע לסיגט רק לרגל נישואיו בשנת תרל"ב (1872). מובן שאגדה כזו יכול היה לשמוע רק מכלי שלישי ורביעי. ראו: י"י גרינוואלד, 'זאלה תולדות יעקב', נספח לספרו לפלגות ישראל באונגריא (לעיל, הערה 13) עמ' צ, ק.

127 סוליש, סלש, או סולת, היא העיירה נאג'סולוש (Nagyszöllös), היום Vinogradov שבאוקראינה, באיזור המכונה קארפאטורוס, כארבעים ק"מ מדרום-מזרח למונקאץ (Mukachevo). ראו: ש' ווינגרטן, ספר זכרון לקהילת סעליש והסביבה, תל-אביב תשל"ז (ושם, בעמ' 23-24, על ר' ברוך).

יתפלא על הדבר הזה. מדוע עזב ר' ברוך את כל כבוד בנו ואת עשרו והלך למקום שאין מכירין אותו, וחי שם בדוחק ובצער בתור מלמד? זקני עיר סוליש יספרו כפי המסורה, כאשר נחלה ר' ברוך, והחברה קדישא ראו כי קרוב קצו, שאלו אותו איה מקום בניו? אבל הוא לא רצה לגלות. עברו איזה שנים, והנה הה"צ בנו ר' שניאור זלמן מלאדי בא לסוליש, לקח מנין אנשים, והלך על קבר אביו, חלץ נעליו ובקש מחילה ממנו. ולפי דעתי גודע כעת סבת הדבר, הזקן הזה התנגד לחסידות, וכאשר ראה כי בניו לא שמעו לקולו, עזב את בניו ואת עשרם ובא לאונגאריא למקום שלא נתפשטה כ"כ החסידות.¹²⁸

סיפור זה צויר בהיסטוריוגרפיה החב"דית באור הפוך לחלוטין. לדבריו של חיים מאיר היילמן, בעל 'בית רבי', לא יכול היה ר' ברוך לסבול את הכבוד שחלק לו בנו ('היתכן שאיש ששכינה מדברת מתוך גרונו יעמוד מפני?'), ועל כן עזב את לוזני, שבה גר רש"ו:

והרחיק נדוד והיה גולה מעיר לעיר. ובכל מקום בואו היה בא לבהכ"נ והכל הכירו בו שהוא לא איש עני פשוט... עד שבא למדינת אונגריין לעיר אחת ששמה סולת... ויהי שם כמה שנים עד שהגיע עת פטירתו... ושאלו אותו אם יש לו בנים ואיה מקומם בכדי להודיע להם, וא"ל הר"ב (=ואמר להם הרב ר' ברוך) שיש לו במדינת רוסיא ד' בנים כולם רבנים (ואחד מרבתינו סיפר שאמר בזה"ל [=בוזה הלשון]: לשנים צריך להודיע, ולאחד צריך רק לרמוז כו', ולאחד א"צ [=אין צריך] להודיע כלל [אלא] שידע מעצמו).¹²⁹

לפנינו שתי מסורות 'היסטוריוגרפיות' שונות לחלוטין, המציעות פרשנות לעובדה שכמעט אינה שנויה במחלוקת – קבורתו של ר' ברוך בעיירה ההונגרית סוליש. ערכה ההיסטורי של הפרשנות האנטי חסידית יפה אפוא כערכה של הפרשנות החסידית: בשתייהן לא ניתן לעשות שימוש לצורכי שחזור, אלא רק להבנת המגמות של 'הזיכרון הפולמוסי' והזיכרון

128 'לקורות החסידות באונגאריא', הצופה מארץ הגר, ה (תרפ"א), עמ' 270–271. עשר שנים קודם לכן קיבל גרינוואלד דווקא את עמדתו של 'בית רבי' (להלן). ראו בספרו: פארי חכמי מדינתינו, סיגעט 1910, עמ' ס. עוד ראו: הנ"ל, מקורות לקורות ישראל, ברהובו תרצ"ד, עמ' 91; ש' ויינגרטן, 'הרב רבי ברוך אבי 'התניא'', במישור, ז, גיליון רסט-רע (ערב סוכות תש"ו), עמ' ח; י"י כהן, 'דרכי התדירה של החסידות להונגריה', יהודי הונגריה: מתקרים היסטוריים [חמ"ד] 1980, עמ' 26–27; י"י הגלילי, השומרים לבוקר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 357.

129 בית רבי, א, עמ' 107. ראו עוד: אגרות בעל התניא (לעיל, הערה 28), עמ' א–ב (בהערה); אגרות קדוש, עמ' 8–10. הסבר אחר לנדודיו של ר' ברוך ראו ברשימות מוהרי"צ 'רבינו הגדול', כרם חב"ד, 4, א (תשנ"ב), עמ' 8–9. לאחרונה נתפרסמו דברים שנרשמו בי"ט בכסלו תרצ"ג (1932) בידי רמ"מ, האדמו"ר האחרון. על פי המסופר שם, רמ"מ העלה בפני חותנו מוהרי"צ את הסברה ההרמוניסטית הנאה, שר' ברוך נהג כמנהגו של מהר"ם מרוטנבורג, שעליו סיפר תלמידו הרא"ש, 'שמיום שעלה לגדולה לא הקביל פני אביו ולא רצה שאביו יבוא אליו' (רא"ש למסכת קידושין, פרק א, סימן נו). תשובתו הכנה של מוהרי"צ הייתה: 'אין ידוע, כי בכלל היה אדמו"ר הזקן וויינג אין שטוב (=מעט בבית), וגם זה המעט אין ידוע' (כפר חב"ד, 825, י"ט באלול תשנ"ה, עמ' 18). עוד על שנותיו האחרונות של ר' ברוך, ראו: S.S. Deutsch, 'The Last Years of Reb Boruch: The Alter Rebbe's Father', *The Chasidic Historical Review*, 1, 2 (February 1996), pp. 4–7

האפולוגטי¹³⁰ ואולם, יהיו אשר יהיו הסיבות לנדודיו של ר' ברוך, משנעייץ להלך במסורת החסידית לגבי פטירתו של משה, נגלה קווי דמיון מפתיעים בין מיתת הסב למיתת הכפרה של נכדו, בחינת 'מעשה אבות סימן לבנים'. הן הסב הן הנכד ניתקו עצמם ממשפחתם בנסיבות מסתוריות, יצאו לגלות, חיו באנונימיות מוחלטת וסירבו לגלות את זהותם גם ברגעי חייהם האחרונים. שניהם ביקשו שעל מצבתם יחרט רק שמם הפרטי¹³¹ וציינו כי אין צורך להודיע לאיש מבני משפחתם, שכן מי שצריך לדעת כבר ידע בעצמו...

הסיפור על רש"ז, מנהיגם הנערץ של חסידי רוסיה הלבנה, שאלפים סרו למרותו אך בביתו פנימה נחל כישלון חרוץ, והן אביו הן בנו לא הלכו בדרכו, הוא בוודאי דרמטי וטרגי מאין כמותו. אך בטרם יתפתה המתבונן לקרוא דרור לתובנות פסיכו-היסטוריות וספרותיות, יש לזכור כי לא רק שסיפור 'התנגדותו' של ר' ברוך אינו מבוסס כלל, אלא שפרישתו של משה מן היהדות התרחשה רק לאחר מות רש"ז ולא בחייו.

חוקרי הדור האחרון מיעטו לעסוק במשה, ונגעו בו רק אגב עניינים אחרים¹³² התייחסותו של ישראל קלויזנר לפרשה מעידה על אי הנוחות שחשו גם היסטוריונים מובהקים. קלויזנר פרסם בשנת 1943 מונוגרפיה על ר' חיים צבי (רח"צ) שניאורסון, נכדו של משה, ולא היסס להתבטא בפירוש על ההמרה. הוא ציטט כאסמכתא את ר' טוביה סלומון, מזקני ירושלים שהכירו את רח"צ, וצייץ: 'עם הבן הזה של הרב מלאדי קרה, כידוע, מקרה שגרם עגמת נפש למשפחה ולחסידי חב"ד: הוא התנצר... וחזר אח"כ בתשובה'¹³³. והנה, במהדורה השנייה של הספר, שראתה אור כעבור שלושים שנה, שוכתבה הערה צנועה זו מתוך עמדה אפולוגטית מובהקת: משה לא נזכר בשמו, עובדת התנצרותו הועלמה והפרשה הוגדרה בסתמיות 'אסון'¹³⁴.

130 ואכן, את השמועות על אחריתו של ר' ברוך פטר מ' טייטלבוים (לעיל, הערה 96), ב, עמ' 250, כך: 'מתהלכות בין החסידים אגדות שונות שכולן אינן אלא פרי הפנטסיה בלבד'.

131 ביחס למשה, היילמן ציין זאת במפורש: 'זקודם פטירתו שאלו ממנו שמו ושם אביו למען ידעו איך לכתוב על המצבה. והשיב: כתבו על המצבה משה ושם אביו אינכם יודעים, כן תכתבו' (בית רבי, א, עמ' 113-114); וכמותו גם 'הישיש' מרדומישל (להלן, עמ' 508). לעומתם גרס חייקין: 'זשאלו אותו, אמור לנו שמכם, כי נצרך לכתוב על הציון... והשיב אני משה בן הרב הגאון ר' שניאור זלמן מלאדי' (אהלי ליובאוויטש [לעיל, הערה 109], עמ' 57).

132 בפרשת משה דנו בקצירת האומר: אליאור, המחלוקת (לעיל, הערה 58), עמ' 166-168; רוסמן (לעיל, הערה 49), עמ' 241-240; L. Jacobs (ed.), *Dobh Baer of Lubavitch. Tract on Ecstasy*, 241-240; A.M. Ehrlich, *Leadership in the HaBaD Movement: A Critical Evaluation of HaBad Leadership, History and Succession*, Dissertation, [Sydney 1997?], pp. 102-103. אליאור ורוסמן הסתמכו על מספר מועט של מקורות ואימצו את הגירסה המשכילית, שקשרה את מעשהו של משה, 'הא אשר יהא, למאבק הירושה שהתנהל בחב"ד לאחר פטירת רש"ז. אליאור הסתפקה בקביעה על 'עויבתו של ר' משה את העולם החב"די', ואילו רוסמן כתב כי מן העדויות השונות עולה 'שיצא ממעגל החסידות וקרוב לוודאי אף ממעגל היהדות'. ארליך, לעומתם, התחמק מהבעת דעה בסוגיה בטענה שאין זה מעניינה של עבודתו.

133 ' קלויזנר, רבי חיים צבי שניאורסון, ירושלים תש"ג, עמ' 5, הערה 1. קלויזנר הסתמך על 'בית רבי' ועל האנציקלופדיה היהודית ברוסית, אך בערך האמור (יברייסקאיה אנציקלופדיה, 16, סט. פטרבורג 1915, עמ' 59) אין כל חידוש: צוינה בקצרה התנצרותו של משה וחזרתו בתשובה.

134 'עם אחד הבנים של הרבי... קרה אסון. את בני ביתו שלחו לארץ ישראל' (קלויזנר, רבי חיים צבי

ז. הזיכרון החסידי: בין טשטוש להכחשה

1. מגמת הטשטוש: 'בית רבי'

חסידות חב"ד נאלצה להתמודד בגלוי ובכתב עם פרשה זו רק משעה שההיסטוריוגרפיה המודרנית של החסידות החלה להתעניין בה. עד אז ניתן היה לשמור על חשאיות ועמעום, איש לא כתב על כך ומתי מעט יודעי דבר גלגלו שמועות מפה לאוזן – וליבא לפומא לא גליא. ממצאי המסורת החב"דית הכירו יפה לא רק את השמועות שבעל-פה ואת מכתביו של חייקין, אלא גם את הטקסטים העבריים הנדפסים: דברי רודרמן, גוטלובר ודיינארד. אך טבעי הוא שהעדיפו ליטול מגירסאות אלה את הנוח להם. אכן, תיאורו של גוטלובר על יציאתו לגלות של ר' משה השתלב היטב עם מכתבי חייקין והלם היטב את צורכיהם האפולוגטיים: קרה 'מקרה', אך הוא נסתיים בכי טוב.

הגירסה החב"דית ביחס לר' משה – שהדים מוקדמים לה כבר ראינו במכתבי החסיד חייקין ובדברי שמריהו שניאורסון – ראשיתה בחצרו של מוהר"ש. היא נוסחה ונדפסה בשני מקורות עיקריים: (א) בשנת 1902 בתוך הספר 'בית רבי', הביוגרפיה ה'פנימית' של שושלת אדמו"רי חב"ד, פרי עטו של ר' חיים מאיר היילמן; (ב) בשנת 1942, במכתב שבו ניסח האדמו"ר יוסף יצחק שניאורסון ביוגרפיה אלטרנטיבית של ר' משה.¹³⁵ היילמן דן בסוגיה זו בקיצור נמרץ ומתוך תחושה של חוסר נוחות שאותה התקשה להסתיר. לאחר שהזכיר את ייחוסו ואת קרובי משפחתו וציין את חתימתו – עם שני אחיו האחרים – על הקדמת הדפוס הראשון של 'שלחן ערוך הרב' לרש"י, ועל ההסכמה למהדורת ה'תניא' הראשונה שנדפסה לאחר מות רש"י, הוא כותב:

שניאורסון ממבשרי מדינת ישראל, ירושלים תשל"ג, עמ' 9). גם כותרת מאמרו של שאול גינזבורג (שראה אור לאחר הופעת המהדורה הראשונה) קוצרה, כדי שלא להזכיר, חלילה, את המילים 'וואס האָט זיך געטויפֿט (=שהתנצר)', המופיעות בכותרת המשנה (תודתי לפרופ' מנחם פרידמן שהפנה את תשומת לבי לשינויים אלה). גישה דומה יש בספר נוסף שיצא לאור בהוצאת ספרים זו (מוסד הרב קוק): ד' מרגלית, חכמי ישראל כרופאים, ירושלים תשכ"ב, ושם בעמ' 189 נכתב: 'ר' משה, בנו של רש"י (המקרה הידוע). והמבין יבין!

135 על מגמותיה ההיסטוריוגרפיות של חב"ד ועל הפולמוס הסמוי והגלוי נגד המשכילים שהיא מנהלת באמצעות כתיבה פסאודו-היסטורית, ראו: A. Rapoport-Albert, 'Hagiography with Footnotes: Edifying Tales and the Writing of History in Hasidism', *History and Theory*, XXVII (1988), pp. 137 ff. ז' גויס, ספר, סופר וסיפור בראשית החסידות, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 32–33, 69, 118–119; י' ברטל, "שמועון הכופר": פרק בהיסטוריוגרפיה אורתודוקסית, כמנהג אשכנז ופולין; ספר יובל לחנא שמרוק, בעריכת י' ברטל, ח' טורניאנסקי וע' מנדלסון, ירושלים תשנ"ג, עמ' 243–268; ע' אטקס, יחיד בדורו: הגאון מווילנה – דמות ודימוי, ירושלים תשנ"ח, עמ' 130–143; נ' קרלינסקי, היסטוריה שכנגד: 'אגרות החסידים מארץ ישראל' – הטקסט והקונטקסט, ירושלים תשנ"ט, עמ' 109–165. יש להדגיש, כי העמדת 'בית רבי' בשורה אחת עם כתבי מוהרי"צ אינה עושה צדק עם הראשון, שכן מידת אמינותו ומהימנותו עולה לאין שיעור על זו של השני.

הנעשה עמו אח"כ ידוע. והיה עג"נ (=עגמת נפש) רב לרבנותינו ולאנ"ש (=ולאנשי שלומנו), ובעמל רב הצילוהו בעזוהשי"ת (=בעזרת ה' יתברך), ומאו לא נודע מקומו איה הוא. ואת ב"ב (=בני ביתו) שלחו לאה"ק תובב"א (=לארץ הקודש, תיבנה ותיכונן במהרה בימינו אמן).
 אכן בשנים אלו האחרונות נודע הדבר שהיה נמצא בערי פולין, והיה גולה מעיר לעיר והיה נמצא ביערים כו', והיה בא להעיר לבקש נדבה על כדי חייו ההכרחי'ים], לחם צר ומים לחץ, בין בתול בין בשבת, ואם היו רוצים ליתן לו יותר לא היה לוקח בשום אופן. והיה לן בבמה"ד (=בבית המדרש) ותחת מראשותיו היה מניח אבן ואת רגליו היה מקשר בחבל. ושום אדם לא ידע מי הוא ומה מעשהו, וזלת אנשים פרטי'ים] היו שידעו שהוא בן רבינו, ואמרו שתארו היה דומה הרבה לתואר רבינו.¹³⁶ בכלל היה נמצא סביבות ערי קיוב, זיטאמיר, וגם בטשערקאס ראו אותו כמ"פ (=כמה פעמים) אצל הרה"ק (=הרב הקדוש) ר' יעקב ישראל,¹³⁷ וגם בטשערנאביל אצל הרה"ק ר' אהרן.¹³⁸
 ובסוף ימיו נחלה בעיר אחת סמוך לזיטאמיר. וכאשר ראו שדחיקא ליה שעתא קראו לח"ק (=לחברה קדישא). וקודם פטירתו שאלו ממנו שמו ושם אביו למען ידעו איך לכתוב על המצבה. והשיב: כתבו על המצבה משה וששם אביו אינכם יודעים, כן תכתבו. ושאלו ממנו אנה הם ב"ב (=בני ביתו) להודיעם, והשיב: הם ידעו בעצמם, ונפטר. ושם מ"כ (=מנוחתו כבוד) תנצב"ה. ובהיותו פה ברדיטשוב ראינו את האנשים הזקנים שהכירו וראו אותו, וספרו לנו כל הנ"ל ממנו, ועוד ספרו לנו ממנו הרבה ענינים נוראים.¹³⁹

היילמן מותר בקורא את הרושם הברור שהוא ידע על הפרשה הרבה יותר ממה שהוא מוכן לספר. הוא לא כפר בעצם עובדת ההמרה, אלא רק נמנע מלפרש בשמה, מתוך נאמנות להשקפת עולמו הדיאלקטית, 'כי האמת אהוב מן הכל', מצד אחד; ומן הצד האחר, אין צורך לספר את כל האמת, וכאשר הדברים אינם נוחים 'צריך רק לגלות כאצבע ולכסות מאה אלפים אמה'.¹⁴⁰ בד בכד הוא טרח לבסס בצורה רחבה ולכאורה גם מהימנה יותר ('ראינו את האנשים הזקנים שהכירו וראו אותו') את סיפור יציאתו של משה ל'גלות', שכזכור הועלה על הכתב ונדפס בידי גוטלובר ותאם את הנאמר במכתביו של חייקין ובשמועות מחוגו של מוהר"ש. היילמן לא ענה על השאלה המתבקשת מאליה: על איזה חטא יצא משה ל'גלות', ממה 'הצילוהו', ומדי הסיבה ל'עגמת הנפש' הגדולה? סיפור מותו – היילמן לא ציין באיזו שנה – מצויר כסיפור הגיוגרפי מובהק של פטירת צדיק נסתר, והוא מושפע בצורה מוכרעת,

136 המחבר הכיר ללא ספק את זיכרונותיו של גוטלובר, שקבע: 'שקלסתר פניו [של משה] דומה לשל ר' זלמן' (לעיל, הערה 67), וציטטם כאן מבלי לציין לשמו.

137 ר' יעקב ישראל מצ'רקס (1794-1876), בנו של ר' מרדכי מצ'רנוביל, שנישא בשנת 1811 לדבורה לאה, בתו של ר' דוב בער (האדמו"ר האמצעי). בתם חנה נישאה לר' יוסף יצחק מאוורוק, בנו של ה'צמח צדק'. ראו: "מונדשיין, 'בשולי הגנוזים', בטאון חב"ד, 19-20 [38-39] (שבט תשל"ג), עמ' 13-12.

138 ר' אהרן מצ'רנוביל (1787-1872) היה בנו הבכור של ר' מרדכי מצ'רנוביל.

139 בית רבי, א, עמ' 113-114; בתרגום ליידיש של בית רבי (ווילנא תרס"ד, עמ' 90) הובא נוסח מקוצר.

140 שם, א, עמ' 4-5.

כפי שכבר הוזכר לעיל, מתיאור מותו של ר' ברוך אבי רש"ז, שאף הוא מת ב'גלותו' וסירב לגלות על ערש דווי את שמו ואת ייחוסו.¹⁴¹ היילמן גם קשר – אולי מחוסר ידיעה – בין האירועים הקשורים במשה לבין הגירת בני משפחתו לארץ ישראל, ואף יצר רושם שהעלייה לארץ נכפתה על בני המשפחה (ואת ב"ב שלחו לאה"ק). אך כבר ראינו כי למעשה אין קשר בין האירועים, ובני ביתו יצאו מרוסיה בשנת 1843 בקירוב – עשרים ושלוש שנים לפחות לאחר ההמרה!

2. מגמת ההכחשה: ר' יוסף יצחק שניאורסון (מוהרי"צ)

דבריו של בעל 'בית רבי' זכו להרחבה אפולוגטית בהיסטוריוגרפיה החב"דית שלאחריו. מנסח המסורת החדשה – שאי אפשר שלא לכנותה 'מסורת מומצאת' (invented tradition) – היה האדמו"ר השישי מוהרי"צ, שתואר על ידי עדה רפפורט-אלברט כמי ש'שעבד את מלאכת כתיבת ההיסטוריה ותיעודה לצורכי "עשיית" היסטוריה'.¹⁴² למוהרי"צ אכן היה עניין מיוחד בסיפורו של משה, ובמיוחד בחשיפת אמת 'חדשה' בעניינו. על כך אנו למדים מתוך מסורת חב"דית בלתי תלויה: 'בשעת התייסדות איגוד "התמים" אמר אדמו"ר הרי"צ להרב מפוסטוב, כי הגיעה העת להתגלות פרשת משה. והראה לו אחד-עשר ביכלאך חסידות מהר"ר משה ובהם ענינים העומדים ברומו של עולם. והוסיף כי אין איש יודע אודותם מאומה'.¹⁴³

לטענת הרבי, מצויים כתבים אפוקריפיים רבים, ש'אין איש יודע אודותם מאומה' פרט לאדמו"ר עצמו. כתבים אלה מוכיחים את גדולתו של משה בתורת החסידות,¹⁴⁴ וכדרכם של כתבים קדומים המתגלים לפתע, הם נתפסים כמקור סמכותי שיש בו לדחות פרשנויות בעלות אופי חתרני. מדוע דווקא עתה 'הגיעה העת' לגלות את האמת? סתם הרבי ולא פירש. איגוד 'התמים', הנוכח במסורת זו, נוסד בשנת 1934.¹⁴⁵ שלוש שנים קודם לכן, בשנת 1931, פרסם כזכור שאול גינזבורג את מאמרו על המרת משה ואת מכתבי החסיד חייקין. לא יהיה זה רחוק לשער שמאמר זה הובא לתשומת לבו של מוהרי"צ, והוא שהניעו לנסות ולעצב מחדש את דמותו ההיסטורית של משה.¹⁴⁶

141 הדמיון בולט במיוחד בגירסתו של מוהרי"צ לפטירת ר' ברוך: לפני מותו באו מאנשי חברה-קדישא... וישאלוהו לשמו ואם יש לו בנים ואיפה הם למען הודיעם. ויען, על קברי ישימו אבן ועליה יכתבו פ"ג ברוך – ולא יותר. ואשר תשאלוני על פני, בנים יש לי, ויש בן אחד שידע גם אם לא תודיעו לו והוא יגיד לאחיו' (רבינו הגדול [לעיל, הערה 129], עמ' 8).

142 רפפורט-אלברט (לעיל, הערה 120), עמ' 232; וראו בביבליוגרפיה שהובאה לעיל, הערה 135.

143 " מוגדשין, מגדל עז, כפר חב"ד תש"ם, עמ' קעד. על היווצרותם של ה'ביכלעך' (=כתבים של תורות חסידיות), ראו: ח' ליברמן, אהל רח"ל, ג, ניו-יורק תשמ"ד, עמ' 26.

144 הכוונה היא, ללא ספק, לאותן 'הנחות' בחסידות שזכרו לעיל, הערה 37.

145 ראו: התמים (ורשה), א (תמוז תרצ"ה), עמ' פא-פג.

146 מוהרי"צ לא רק שהכיר את כתיבתו המדעית של שאול גינזבורג, אלא גם ידע לעשות בה שימוש לצרכיו הפולמוסיים וההיסטוריוגרפיים, כפי שהראה ברטל (לעיל, הערה 135), עמ' 248-255.

התייחסותו המתועדת הראשונה של מוהריי"צ אל משה נמצאת במכתב ששיגר בשבט תרפ"ב (1922) לאחד מצאצאיו של החסיד חייקין. וכך כתב:

ובהיות המלך אלכסנדר הראשון בבא[בין]נאוויטש¹⁴⁷ ורבינו האמצעי בא לבאבינאוויטש, להתיצב לפני המלך. גם אחיו הרה"ק הרר"מ (=הרב הקדוש הרב ר' משה) נסע עמו. ויקנא בו בישאף הויאזמי¹⁴⁸ (שהיה בקי בשפת הקדש ובידיעת ישראל יותר על הסמאלענסקי),¹⁴⁹ ובעזרת שרי פלכי וויטעבסק [נ]מאגיליעוו, ערך התוכחות עם הרה"ק הרר"מ. נושא הדיבור [היה] על דבר חקירת האמונה, אשר נכלמו דום, וינצח הרה"ק הרר"מ. אמנם, נצחון זה הביא אשר הבישאף התחכם, וע"י השרים נערך עוד התוכחות (אשר הרה"ק הרר"מ הוכרח עפ"י אונס להסכים ע"י) בויאזמע. ושם העלילו עליו, כי נצחוהו... ויאסרוהו, וכל מרבית דבריו לא הועילו, עד כי פתאום מת אחד האסירים בחדרו. והיה רעש ורגעי בהלה, ויצא הרה"ק הרר"מ את בית האסורים. וילך לאורשע,¹⁵⁰ ושם הודיעוהו כי באו לחפשו, וילך למדינת ואהלין.¹⁵¹

על פי מכתב זה נקלע משה, יחד עם אחיו האדמו"ר האמצעי, לוויכוח בין יהודים לנוצרים. משה ניצח בוויכוח זה, אך הניצחון גרר אחריו ויכוח נוסף. בוויכוח השני כבר הפסיד משה, וכתוצאה מכך נאסר. בתאו שבבית האסורים מת לפתע אחד האסירים, ובמהומה שנוצרה הצליח משה להימלט. בכריחתו מפני מחפשי הצליח משה להגיע לוולין.

כפי שנראה, להלן, בניתוח הגירסה המעובה של מעשייה זו, נטמן כאן הגרעין לסיפור מפותח ורב פרטים, שרקם לימים האדמו"ר, וכל תכליתו היתה יצירת 'היסטוריה אלטרנטיבית' (counter history) והתמודדות פולמוסית עם הגירסה האחרת.

ואכן, השלב הבא בהרחבת האגדה היה בט' במרחשון תש"ג (1942). הרבי שיגר מכתב לאחד מבני משפחת שניאורסון במונטריאול, ובו תשובתו לשאלה שהופנתה אליו בדבר ראש משפחת[נ]... הר"מ (=הרב משה). והנה גירסתו:

ידעתי הרבה מאשר שמעתי מכבוד אמי זקנתי... רבקה נ"ע (=נוחה עדן), אשר שמעה מאת... חותנה... בעל הצמח צדק... בדבר הרוח קנאה שעבר עליו - על הרה"ק הר"מ - בעת אשר שר הפלך דעיר מאהליב הציג את הוד כ"ק (=כבוד קדושת) אחיו אדמו"ר האמצעי... ואותו לפני המלך אלכסנדר הראשון בשעת ביקורו בעיר באבינאוויטש הסמוכה לליובאוויטש, שלא לפי אותו הכבוד אשר חשב, כי הציגם אחרי אשר הציג תחלה את החבורת האצילים. ובנוכחותו של הכהן הראשי דסמאלענסק הוכיח את השר - כי היה [משה] מדבר בכמה שפות.¹⁵² והכומר

147 בכינויץ (Babinovichi), עיר מחוז הנמצאת כ-25 ק"מ ממערב לליובאוויץ (פלך מוהילוב). ביקורו של אלכסנדר הראשון בעיירה זו נשתמר בעוד גירסה חב"דית שהביא מוהריי"צ, ראו: ספר התולדות, רבי דובער, עמ' 105 (על פי ספר השיחות, ה'תש"א, עמ' 51); וראו גם להלן.

148 ויאזמה (Vyazma) נמצאת כ-146 ק"מ מצפון-מזרח לסמולנסק.

149 הכוונה: היה בקי יותר מעמיתו, הבישוף של סמולנסק (Smolensk), כ-120 ק"מ מדרום-מזרח לוויטבסק).

150 אורשה (Orsha) נמצאת כ-82 ק"מ מדרום לוויטבסק.

151 אגרות קודש, מוהריי"צ, יד, עמ' קסז.

152 על בקיאותם של חסידים חב"ד בשפות עמד גם מאיר (לעיל, הערה 88). הגירסה של מוהריי"צ

הראשי פגע בכבודו של הר"מ ויחד עם זה גם בתורת משה, והר"מ ענהו בעקיצה חריפה. ומוזה הסתבב ויכוח דתי שנתקיים בשנת תקע"ז בחדש מרחשון [1815]. הויכוח היה במבצר בית תפלתם בעיר יארצעווא, פלך סמאלענסק,¹⁵³ בנוכחות הכומרים הראשים של גליל סמאלענסק, טולא ונעזשין,¹⁵⁴ וארך כחדש ימים. וכשנצחו את הכומרים החליטו להעבירו לאחת האפרכוות (=מחוזות) בפלך קיוב או לוולאדימיר בפנים רוסיא. וכשבאה הפקודה מהסינאד להעבירו לוולאדימיר,¹⁵⁵ הנה ביום הרביעי להובלתו בשמירה מעולה של שני כומרים ואנשי חיל מזוינים, הנה כשלנו באחד הכפרים, אנדרעיעווקא, סמוך למוסקבה, נפלה תרדמה על כולם, והרה"ק הר"מ ברח מהם. והשי"ת נתן לו כח ועוד אשר מבלי הרגיש את הקור והשלג העמוק שהיה בדרך, רץ כמעט מעל"ע (=מעט לעת; יממה) – הוא בעצמו היה מתמיה אח"כ איך רץ ובאיזה דרך רץ – ובא לעיר אריאל¹⁵⁶ ושם נתודע להרב משה ליב יאקאבסן – שהיה מעיר פאהאר¹⁵⁷ – והוא הסתירו בביתו איזה ימים. ומשם הלך למדינת וואהלין. ומן הצלתו של הרה"ק הר"מ היה כלילה אור ליום התמשי, י"ט כסלו תקע"ז. וב"ב (=ובני ביתו) נסעו לאה"ק ת"ו (=לארץ הקודש תבנה ותכונן), והוא הלך בגולה משנת תקע"ז עד סיון תרל"ח. הוא נולד בעיר ליאזנא בשנת תקמ"ד ונסתלק בעיר ראדאמיסל, פלך קיוב, בשנת תרל"ח, ושם מ"כ (=מנוחתו כבוד).¹⁵⁸

בטרם נעמוד על הנקודות העיקריות בדבריו של מוהרי"צ, יש לשים לב לכך שהאדמו"ר החב"די לא היסס להכתיר את משה כ'רב קדוש'. ברור שיש כאן הכחשה מוחלטת של מעשה ההמרה, שאם לא כן, לא היה מרשה לעצמו האדמו"ר לכנות את משה בתואר מכובד שכוה. הוא היה יכול להימנע מכך לגמרי או לכנותו, כפי שנהג היילמן ב'בית רבי': 'הר"ר (=הרב

עיטרה את משה לא רק בידיעת רוסית אלא גם בבקיאות 'בשפה הצרפתית בסגנון יפה', שהפליאה את שומעיו. ראו: ספר התולדות, אדמו"ר הזקן, עמ' רט, רלב, רסב; שם (תשמ"ו), ג, עמ' 702. לדבריו היה זה החסיד ר' משה מייזילס מווילנה, תלמידו של רש"י, שלימד את משה רוסית וצרפתית (דברי הימים ההם, עמ' צב; על מייזילס, ראו: ש"י פין, קריה נאמנה, וילנה תר"ך, עמ' 246–247; בית רבי, א, עמ' 145–146).

153 ירצבו (Jarcevo) נמצאת כ"40 ק"מ מצפון-מזרח לסמולנסק.
154 נראה שמוהרי"צ השתבש, שכן סמולנסק (Smolensk) וטולה (Tula) הם שמות פלכים, ואילו נעזשין היא כנראה העיירה ניז'ין (Nezhin) שבפלך צ'רניגוב (Chernigov), שבה נקבר האדמו"ר האמצעי. ייתכן שכוונתו היתה לפלך ריז'ן (Riazan) הסמוך לפלך טולה.
155 ולדימיר (Vladimir), בירתה הקדומה של רוסיה הקייבית ומרכז דתי חשוב, נמצאת כ"180 ק"מ מצפון-מזרח למוסקבה.
156 הכוונה לעיר אוריול (Oryol), כ"120 ק"מ מדרום-מזרח לבריאנסק (Bryansk), וכ"370 ק"מ מדרום-מערב למוסקבה.

157 פאהר (Pogar; Pohar) היא עיירה בפלך צ'רניגוב, 107 ק"מ מדרום-מערב לבריאנסק.
158 מכתב זה נדפס לראשונה בשנת 1967 בספר התולדות, אדמו"ר הזקן, עמ' שנו-שנו. העתקה זו משובשת ביותר ועל כן הציטוט לקוח מן ההעתקה המוגהת 'ע"פ העתק המזכירות', שנדפסה בספר אגרות קודש, מוהרי"צ, ז (תש"ג), אגרת א'תתפא, עמ' טו-טז. והשוו: שם, אגרת א'תתפט, עמ' כח, ל. המכתב חוזר ונדפס במקומות הבאים: ספר התולדות, אדמו"ר הזקן (תשמ"ו), ד, עמ' 1191–1192; ר"נ הכהן, שמועות וסיפורים מרבותינו הקדושים, ב, ברוקלין תש"ן, עמ' 26–27.

ר'). זאת ועוד, הסיפור כולו מוצג כאנטיטיזה לפרשנות המשכילית, שגרסה כי המניע הראשוני להמרה נבע מחוסר ההערכה שייחס משה לאחיו דוב – והנה כאן, בדיוק ההפך הוא הנכון. דווקא בשל הגישה המזלזלת שבה התייחס שר הפלך אליו ואל אחיו דוב, קינא משה קנאה גדולה והביא להתפתחותה של עלילה דרמטית.

העובדה שסיפור זה פולמוסי ומאולץ מתבררת בעליל מחוסר יכולתו לנתק את האפיזודה הקשורה במשה מהקשרה הריאלי: זירת העימות בין יהודים לנוצרים. אלא שבמקום ההמרה המבישה וחסרת הפשר, הועמד משה במרכזו של עימות מסוג אחר: ויכוח דתי בין יהודים לנוצרים, בסגנון ימי הביניים, שממנו הוא ויהדותו יוצאים מנצחים. כומר הפוגע בכבוד נציגיה הבכירים של היהדות ובכבוד 'תורת משה' (אולי רמז גם לר' משה), ומולו מתייצב משה, הבקי בשפה הרוסית ומשיב מלחמה שערה. כצפוי הסתיים הוויכוח בניצחון היהודים. משה נדון לגירוש אל מחוץ לתחום המושב (בגירסה הראשונה הוא רק נאסר) ונאלץ להימלט על נפשו בבריחה נועזת – שילוב של סיעתא דשמיא וכוחות נפש וגוף חריגים (ריצה בשלג הכבד ללא ידיעת הדרך). בשל כך נאלץ משה לשנות את זהותו ולהסתתר ימים ושנים.

לסיפור זה חולשות רבות, והפחותה שבהן היא מהימנות מקורותיו. לדברי מוהריי"צ, מדובר במסורות משפחתיות ששמע מסבתו, ששמעה מחותנה. גם אם נקבל את גירסתו בדבר שלשלת המסירה, הרי מדובר כאן בגלגול שמועות במשך כמאה שנה. קושי רב יותר הוא שאין בידינו כל ראיה ואף לא צל של ראיה לאיזשהו ויכוח בין־דתי שהתרחש במגזר (מבצר בית תפלתם), ואף נמשך חודש שלם! ויכוחים שכאלה בין יהודים לנוצרים לא נערכו ברוסיה הצארית, ועל כן ניתן לשער, כי העיצוב הספרותי של הוויכוח, מניעיו ותוצאותיו מושפע בגלוי מתיאורי ויכוחים ידועים בתולדות ישראל (כגון ויכוח ברצלונה המפורסם בשנת 1263, שבו ניצח ר' משה בן נחמן [רמב"ן] את הכמרים הנוצרים אך נאלץ להימלט על נפשו לארץ ישראל). הסיפור הדרמטי מבית היוצר של מוהריי"צ מעוצב אפוא כ'אגדת קדושים' אופיינית. הגיבור ניחן בפיקחות, במסירות נפש ובאומץ לב שראוי לחקוּתם.

סממן הגיוגרפי בולט בסיפור הוא כמוּבן קביעת תאריך 'שחרורו' של משה ב"ט בכסלו, היום שבו שוחרר אביו רש"ז מבית הכלא בשנת תקנ"ט (1798).¹⁵⁹ במזימה להגלות את משה לוולדימיר ובבריתו הנועות לאוריל מהדהדים רמזים נוספים לרש"ז, שכן בשתי ערים אלה עברו רש"ז ובני משפחתו במהלך בריחתם בימי מלחמת נפוליאון.¹⁶⁰ נמצאנו למדים, כי בריחתו של משה אינה אלא מעין שחזור של בריחת רש"ז. ה'הכשר' שקיבל משה במסורת זו גלום אפוא לא רק במסירות הנפש שגילה, אלא גם בדמיון הטיפולוגי בינו לבין אביו הגדול. רש"ז זכה כידוע להשתחרר מן הכלא ב"ט בכסלו, וחסידי חב"ד בכל העולם, מני אז ועד היום, מציינים יום זה בחגיגה חסידית גדולה.

159 עניין זה הובלט מדרך הטבע בספרו של י"י קמינצקי, תאריכים בדברי ימי חב"ד, כפר חב"ד תשנ"ד, עמ' 67–68, ובו הודגש כי משה 'נגאל מהכמרים ב"ט בכסלו תקע"ו'.

160 'בעיני' (=בערב יום כפור) באו לוולאדימיר... ומשם עברנו גוב' ראזאן וטאמבאוו ואוראל עד קורסק, [ב]ערך י"ב מאות וויארסט, עד חצי כסלו' (אגרות קודש, עמ' רמג). מכתב זה, שנדפס גם בבית רבי, א, עמ' 95–103, היה מוכר היטב למוהריי"צ.

ואולם, חולשתו העיקרית של הסיפור היא בכך שהוא פשוט כשל בתפקידו: הסרת כתם ההמרה ממשו. מוהריי"צ הכיר ככל הנראה את מאמרו של שאול גינזבורג, וקיבל גם את השערותו השגויה שההמרה היתה סמוך לשנת תקע"ד (1814). ממילא, אם ה'זיכוח' אכן התרחש בשנת 1815 ומיד אחריו החלה ה'גלות', הרי ברור שלא היתה כלל המרת דת שנה קודם לכן. 'היעלמותו' של משה מתורצת אפוא יפה לאור תוצאות הוויכוח ובריחתו ממאסרו. אלא שמוהריי"צ לא ידע כנראה על המכתב של ריב"ל לפרל, שקבע את תאריך ההמרה סביב שנת 1820. תאריך זה סתר את גירסתו של מוהריי"צ, שכן גם אם ה'זיכוח' היה ונברא, עדיין אין לכך דבר עם סיפור ההמרה, שהתרחש חמש שנים לאחר מכן. זאת ועוד, מצויה בידינו איגרת שכתבה אמו של משה, וממנה עולה בבירור שבשנת 1817 התאושש משה ממחלה וחזר לבית חותנו באולה.¹⁶¹ סיפורו של מוהריי"צ לא היה אפוא ולא נברא.¹⁶² מוהריי"צ דבק בגירסת הוויכוח הבינ"דתי גם במקורות אחרים שיצאו מתחת ידו, ועוד קודם למכתבו שנדון לעיל. בחיבור המכונה 'זיכוח מינסק', שנכתב כנראה כבר בשנת 1931, תיאר מוהריי"צ, לדבריו על בסיס מסורות משפחתיות שראשיתן במוהר"ש, זיכוח שהתנהל כביכול בשנת 1783 בין חסידים לבין מתנגדים. אגב כך הוא כתב:

ובשנת תקע"ז בקיץ בנסוע אלכסנדר הא' קיסר רוסיא מפטרבורג לקיוב דרך וויטעבסק ובאבינאוויטש... הוזמן גם כ"ק אדמוהא"מ (=אדמו"ר האמצעי) להיות בין הבאים לקבל פני הקיסר... כ"ק אדמוהא"מ לא ידע שפת המדינה, ולכן היה אחיו הר"מ, שידע הרבה שפות, מכלכל הענין ובא בדברים עם שרי המלוכה, שזה גרם אח"כ לזיכוח הדתי שתוצאותיו ה' אשר הוכרח (משה) להתעלם (=להיעלם) וב"ב (=בני ביתו) העתיקו מושבם לאה"ק ת"ז (=לארץ הקודש תיבנה ותיכונן).¹⁶³

161 לעיל, הערה 50.
 162 מוהריי"צ מתייחס למשה במקומות נוספים. הוא מספר כי 'היה שקדן נפלא, וחכם בכל הידיעות, ודברן נעלה... הנהגתו היתה בעשירות, ואהב את התוכחות' (אגרות קודש, מוהריי"צ, יד, עמ' קסו). ובמקום אחר, בשם אביו, מוהרש"ב, וכביכול מפיו של מוהר"ש: 'זודי רבי משה הצטיין בעניני דוגמאות ומשלים ובפרט בעניני השכלה, כי מותו היה חריף ביותר והיה מופלא בכל מקצועות ההשכלה, חריף מתון ותפסן ופה מפיק מרגליות ומהיר לכתוב כל ענין בסידור נאה ובהגיון נפלא' (ספר התולדות, מוהריי"צ, ב, עמ' 56; ספר התולדות, מוהר"ש, עמ' 148). במקום אחר הוא מספר, כי רש"ז מינה את משה לנהל את דבר התעמולה בעסקנות הכלל... ובמשך זמן זה נסע כמה פעמים... לפטרבורג לרגל ענינים נחוצים' (ספר התולדות, אדמו"ר הזקן, עמ' רמט), וכן על סיוע שהגיש משה כמרגל נגד הצרפתים (שם, עמ' רסב). עוד על ר' משה, ראו: ספר השיחות, ה'תש"א, עמ' 40, 52, 54-55. ועוד סיפור מוהריי"צ כי משה, ש'כשרונותיו היו מבהילים', דרש שיאפשרו לו לנסוע לסנט פטרבורג, שכן 'ברור לו כי בטענותיו הצודקות היה מצליח ומציא את אביו מהמאסר' (דברי הימים ההם, עמ' צא; וראו עוד שם, עמ' צד-צז).

163 ר' אליאור, 'זיכוח מינסק, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א, ד (תשמ"ב), עמ' 234. לאחרונה נתגלה עותק שונה של מקור זה, שכנראה היה במקורו פרק מסדרת המאמרים 'אבות החסידות' שחיבר מוהריי"צ, והעתקות ממנה נפוצו בין החסידים. השינוי העיקרי הוא שמטרת האדמו"ר האמצעי בפגישה זו היתה 'להגיש לקיסר בקשה כללית להיטיב מצב אחב"י הכלכלי ועל ידי נתינת שטחי אדמה לעבדה, ולאפשר ביאתם של בני ישראל לבוא לשמה המה ובני ביתם להתיישב' (ש' קראוס,

סיפורו של משה חוזר ועובד בספרו הפסאודו-היסטורי של מוהרי"צ 'דברי הימים ההם', שראה אור בשנת תשכ"ד, לאחר מותו, 'על פי העתקות מרשימותיו'. רשימות אלה אינן מתוארכות, אך ניתן לשער כי חוברו בארצות-הברית, שאליה בא בשנת 1940. גם כאן לש האדמו"ר השישי, ובהרחבה יתרה, את עלילותיו הבדויות של משה. ייחודה של גירסה זו בכך שניתן לזהות בה את הצעדים המהוססים הראשונים בבניית הביוגרפיה של משה, כמי שנמצא בחדר החנית של הפולמוס בין יהודים לנוצרים. הפעם החזיר מוהרי"צ את זירת הוויכוח עשרים שנה לאחור, לימי מאסרו השני של רש"ז בשנת 1800. והנה, לא רק שלפנינו אותם מוטיבים ספרותיים שמהם התגבש סיפור הוויכוח שבו עסקנו לעיל, אלא שגם כאן לא יכול היה מוהרי"צ להשתחרר לחלוטין מן הרמזים המטרימים לעתידו המביך של משה, עתיד הידוע היטב למספר, אף שהוא מנסה למנעו ממאזיניו.

על פי הסיפור, נטל עמו רש"ז במסעו לסנט פטרבורג את בנו משה כדי שישמש מתורגמן. ואכן: ה'ר"מ מצא חן בעיני השרים במראהו היפה בנימוסו המתון ובדבורו המסודר והעולה על כולנה בסגנון שפת המדינה הצח, וביותר הפליא אותם דיבורו הטוב בשפה הצרפתית בסגנון יפה'. והנה, בין חוקריו של רש"ז היו גם שני כמרים משכילים, שהתמקדו בהצגת שאלות שאמורות היו לחשוף את הניגוד שבין היהדות לנצרות. רש"ז חמק ככל יכולתו מן הפולמוס, אך על ר' משה נאמר:

בטבעו היה אוהב ויכוחים, ומה גם בענין דתי אשר זה כשלוש שנים התחיל להתענין בזה, וע"י החסיד ר"מ (=ר' משה) מייזיל השיג כמה ספרים בלשון הקדש ולהבדיל בשפת צרפת אדוקי ומכחישי אמונתם, והיה בקי בטענותיהם בעד אמונתם וראיותיהם מכת"ק (=מכתבי קודש) ובביטול טענותיהם... הכומרים נוכחו לדעת כי הר"מ יודע עיקרי דתם באורח נפלא, ועם זה הנה הוא עשיר בדיעות רבות בביטול טענותיהם הכי חזקות. ויהללוהו אל אחד מזקני הכומרים... ופעמים ביקר הר"מ את הכומר הזקן - שלא בידיעת הוד כ"ק אדמו"ר (=רש"ז) - והתווכח עמו והניצחון היה על צדו של הר"מ. ביאורי הר"מ והסברותיו... מצאו חן בעיני הוד כ"ק אדמו"ר בהגיון שבהם ושכל הישר, אך סגנון דיבורו בהבלטת טבעו היהירי הבא מהכרת מעלת עצמו מאד לא נראה בעיני הוד כ"ק אדמו"ר, ויוכיחו על זה.¹⁶⁴

משה - המשיך מוהרי"צ בסיפורו - התיידד עם רוזני פטרבורג ונסיכיה ונשא חן בעיני כולם. הוא הרבה לפקוד את ספריותיהם הפרטיות, 'והיה מבלה שמה שעות ארוכות בקריאת ספרים שענינו אותו, וביניהם ספרי אמונה והכפירה באמונות שונות שהיה מענין אותו במאד'. פעם ביקר משה בביתו של 'הרוזן ארקאדי זובאראוו' ונקלע לוויכוח דתי. משה נאם בהתלהבות, 'זיפרט את תעתועי היעזואטים ואכזרותיהם לעומת רוע הנהגת כוהני הנוצרים', ודבריו הותירו 'רושם בלתי נעים' על השומעים. הרוזן יזם אפוא ויכוח בין משה לבין כוהן הדת הפרטי שלו.

¹⁶⁴ אבות החסידות מאת כ"ק אדמו"ר [מוהרי"צ] ג'ע', בית משית, 212 [תשנ"ט], עמ' 26-29). על חוסר אמינותה של יצירה זו, ראו לאחרונה: אטקס, יחיד בדורו (לעיל, הערה 135), עמ' 135-140. 164 דברי הימים ההם, עמ' צה-צז. סיפור זה הובא בגירסה מצונורת בספר התולדות, אדמו"ר הזקן (תשמ"ז), עמ' 744-746.

משה נענה לאתגר, ונאומו החריף 'עשה רושם עז על המסוכים באופן אשר גם גדולי התכמה ואדוקי תורת הנוצרים ודתיים לא מצאו ידיהם ורגליהם ולא ענו כל מאומה, אבל טינא גדולה נשארה בלבם על הר"מ'.

הרוזן לא הסתפק בכך, וזימן ויכוח נוסף שבו השתתפו כארבעים איש. משה הסביר בטוב טעם ובשפה צחה את השתלשלות האמונה היהודית ואת טעותם של הנוצרים, המפרשים את פסוקי התנ"ך על משיחם. דבריו, כרגיל, הותירו רושם עז על השומעים, והם גמרו אומר שלא להרפות עד שינצחוהו בוויכוח. חסיד פטרבורגי עשיר, מרדכי מליעפלא,¹⁶⁵ שנכח אף הוא בוויכוח, הבין את חומרת המצב והזהיר את משה מפני התוצאות החמורות הכרוכות במעשיו, אך דבריו לא הרשימו את משה ור' מרדכי נאלץ לספר על כך לרש"י. רש"י הצטער על כך וסיפר לחסיד משהו מזיכרונותיו, שאמורים היו להרחיב את היריעה ההיסטורית ולפרש בעבורו (ולמעשה לקוראי ספרו של מוהרי"צ) את הצפוי להתרחש עם משה. מתוך זיכרונות בדויים אלה של רש"י, כפי שמסר מוהרי"צ, עולה כביכול ידיעה היסטורית מיוחדת במינה: תלמידי המגיד ממזריץ' החליטו בישיבה משותפת להשיב למתנגדים מלחמה שערה ולהטיל חרם על הגר"א. רק בזכותו של רש"י נמנע מהלך דרמטי זה:

אחרי החרם אשר הכריזו בוויילנא בשנת תקמ"ג,¹⁶⁶ נכנסו לאספה עשרה מזקני התכרה קדישא תלמידי מורנו המגיד, ויחליטו להטיל חרם אמיתי ע"פ קבלה על החסיד הגר"א... שניים מהתכריא קדישא באו אלי להשתתף עמם ולא רציתי. בני משה היה אז כבן שלש ועמד אצלי, ואחד מהשנים אמר בתערומות (=בתרעומת): החילול [ה'] שאתם יראים ממנו, יהיה לכם ממנו (=ממשה). אמרת: לא ישמע ה', ולה' הישועה.

ולמען מי שרמזים אלה אינם מספיקים לו הסביר הכותב בהערה:

בחרם כזה רח"ל (=רחמנא ליצלן) כורתים את המוחרם משרש נשמתו כמו שהיא למעלה... ושכורתים ר"ל את הארת הנשמה שבגוף משרשה ועצמותה של הנשמה, הנה בהכרח אשר המוחרם ר"ל ימיר את דתו. ועל חילול השם כזה ח"ו לא יוכל הוד כ"ק אדמו"ר להסכים. ועבור זה היתה תערומות צדיקי פולין...¹⁶⁷

בקיאותו של משה בעיקרי הנצרות היא מסוג התכונות שיכול היה לייחס לו רק מי שידע על אחריתו, שבה עשה שימוש לרעה באותו ידע, ומוהרי"צ הכיר בוודאי את השמועות שפרסם גוטלובר על משה: 'שכתב סודות ורמזים ע"פ קבלה על השתי וערב'. סיפוריו של מוהרי"צ ממלאים אפוא תפקיד כפול: לאלה שאינם יודעים מאומה על מה שקרה באמת עם

165 איש זה, מחסידי הראשונים של רש"י, 'היה יושב תמיד בפ"ב (=בפטרבורג) לצורך עסקיו והיה מקורב להשרים הגדולים היושבים בסוד המלכות' (בית רבי, א, עמ' 147).

166 לא ידוע לנו על אף חרם שהוכרו בוויילנא בשנה זו.

167 דברי הימים ההם, עמ' צח-קב. דברים אלה העלה מוהרי"צ לראשונה על הכתב כבר בשנת 1922, באיגרת ששלח למנחם מנדל [חייקין] מלונדון. איגרת זו נתפרסמה רק לאחרונה. ראו: אגרות קודש, מוהרי"צ, יד, עמ' קסד-קסח.

משה – זוהי 'אגדת קדושים' המפארת דמות מופת, נצר למשפחה המיוחסת ביותר בחסידות חב"ד, המקדש שם שמים ברבים; למתי המעט, היודעים את האמת המרה, זהו 'סיפור מוסר' שמשמעותו הפולמוסית סמויה: אל תסכן עצמך ובמופלא ממך אל תדרוש. משה, הבן האהוב והיהיר, רכש ידע גדול בכתבי הקודש הנוצריים וסופו שנפל בעצמו בפח היקוש. עדיף אפוא לא להתקרב כלל לאיזור המסוכן ולא לסמוך על כוחות האמונה שבך, שכן חילול השם שיכול לצמוח מכך אין לשערו. דברים אלה לא נאמרו כמובן במפורש, אך כל מי שפרשת משה ידועה לו יכול היה להבינם יפה.

מעבר למסר הדידקטי בוקעת מסיפור זה המצוקה ההיסטוריוגרפית ביחס למניעי ההמרה. מוהרי"צ מציע לכך שני הסברים ושניהם סמויים מן העין: מצד אחד, ההמרה היא אשמתו של משה – תוצאה מאוחרת של רעל הכפירה שנמסך בדמו כאשר רכש את בקיאותו בנצרות, בספרי כפירה ובהשכלה כללית; מצד אחר, לא רק משה אשם בדבר, אלא גם קללתם של תלמידי המגיד, שכעסו על רש"י שלא הצטרף אליהם לחרם על הגר"א. משה הוא אפוא קורבן תמורה על מזבח סירובו של רש"י לגרום לחילול השם הנורא שהיה כרוך בהמרתו של הגר"א.

העובדה שרש"י עשה זאת שעה שמשה בנו היה בסך הכל בן שלוש מפגיעה במידה רבה את משה מאחריות למעשהו ומעבירה את גורלו להכרעה מיסטית, שלא ניתן להתערב בה ולשנותה. בהפקעה זו יש לא רק 'סיהור' מסוים של משה, אלא גם מענה פולמוסי לחידוד האנטי חב"די שנקשר בקללתו של ר' ברוך ממזיבוב, כי אחד מבני רש"י ייטוש את עמו.¹⁶⁸ אין זה אפוא סתם ויכוח אישי בין רש"י לבין צדיק ארוגנטי, שנפגע מהעובדה שהתפילין המיוחסות שהוא מתהדר בהן נחשפו כפסולות, אלא עניין גורלי, שיש בו כדי להמיט חילול השם נורא על העם כולו. ואמנם, גם במקורות חב"ד נוספים מורחב סיפור החרם על הגר"א ונקשר קשר אמיץ בגורלו של משה.¹⁶⁹

חשוב להדגיש, כי העובדה שמוהרי"צ נתן הסברים 'היסטוריים' שונים לפרשת משה נתפסת כסתירה רק בעיני מתבוננים מבחוץ. מנקודת מבטו של אדמו"ר המשוחח עם חסידיו, מחבר מכתבים אישיים לפונים אליו או רשימות לעת מצוא הנשמרות במגירותיו, אין הוא מחויב לשחזור היסטורי ובוודאי לא לדיוק היסטורי. על ר' ישראל מרוזין סיפר בנו כי נהג

168 ראו לעיל, הערה 120.

169 כך למשל נקוב מקור אחד בשמותיהם של שני התלמידים שבאו אל רש"י: ר' שלמה מקארלין ור' ברוך ממזיבוב. במענה לסירובו של רש"י להשתתף בחרם אמר לו ר' שלמה: 'אם לא תסכים על זה אזי יכשלו בניך בחלול השם... ויאמר לו אדמו"ר: הנני מובטח שבחיי לא יכשלו בחלול השם, ולאחר מיתה [שלי] אפילו אם יכשלו – יעשו תשובה' (מ' שוסטרמן, 'למען ידעו... בני ילדו', כפר חב"ד תשנ"ז, עמ' 258; מסיפורי 'המשפיע' החב"די ר' שמואל גרונוס אסטרמן). באחת משיחותיו של מוהרי"צ משנת תרצ"ז הורחב הסיפור בצורה מופלגת. לדבריו, האירוע היה בסיון תקמ"ה. משסייר רש"י קילל אותו 'הקשיש שבין האורחים'. כה חריפה ומזעזעת היתה הקללה עד שר' דוב, אחיו של משה, נתעלף ושכב חולה במשך כמה שבועות. אלא שתוכנה של 'הקללה' צונזר כאן ולא נתפרש (לקוטי דיבורים פון... הרב יוסף יצחק... שניאורסאָהן... ב, ניויורק תשנ"ז, עמ' 511-518, סעיפים מג-מו; ובעברית: ספר התולדות, אדמו"ר הזקן, עמ' צט-קא; שם [תשמ"ז], עמ' 413-416).

לומר את דרשותיו וסיפוריו כל פעם בנוסח אחר, שכן 'הסיפורי מעשיות שמספרים הצדיקים הוא לפי מה שצריך באותה השעה'.¹⁷⁰ מוהרי"צ לא היה שונה בכך, וכתביו אינם אפוא מקור לחקר העבר אלא להבנת 'מה שצריך באותה שעה'.

3. עיבוי האגדה החסידית: התגבשותן של מסורות לוקליות

לצד שני מקורות היסוד החב"דיים ('בית רבי' ומוהרי"צ) צמחו כצפוי מסורות נוספות, ש'תפקידן' היה לעבות ולעזן את סיפורו של משה בהתאם לצרכיהם הדידקטיים של החסידים. תהליכי 'עיבוי' אלה, המתרחשים בדרך מורכבת ועדינה של קליטת שמועות מהלכות והעברתן הלאה, בין בעל-פה ובין בכתב, אינם ניתנים בדרך כלל לשחזור או למעקב כרונולוגי. מטבעם אין בהם מוקדם ומאוחר, והם משלבים, לעתים בדרך מתוחכמת ולעתים בדרך מגושמת, עובדות ועדויות של ממש עם מוטיבים ספרותיים, פולקלוריים והגיורפיים קבועים.

מכתביו של החסיד חייקין הם הביטוי הספרותי המוקדם ביותר של תופעה זו, אך מסתבר שהיו לסיפורו של משה ביטויים נוספים. המשותף להם הוא ביסוס סופו 'הטוב' של משה. הרקע הרגיונלי המשותף לרוב המסורות הללו הן עריה ועירוניה של אוקראינה, ודומה שגם כאן לפנינו תופעה אופיינית לצמיחתן של אגדות קדושים: מסורות לוקליות המקשרות את הגיבור – לידתו, נעוריו, עלילותיו או מותו – עם עיירה מסוימת.

למכתבו של מוהרי"צ משנת 1942 הוסיפו מהדירי איגרותיו דברים ארוכים מתוך מה שכינו 'רשימת רבנו, בענין הנ"ל, מקיץ תרס"ח'.¹⁷¹ רשימה זו אינה אלא אוסף נוסף של שמועות, המעבות את מסורת ההליכה בגלות של משה. כבר הזכרנו לעיל, שמסורת ה'גלות' סותרת באופן יסודי את הביוגרפיה האלטרנטיבית שניסה מוהרי"צ לבסס, שבבסיסה טמונה הכחשה מוחלטת של 'חטא' ההמרה, ואם אין 'חטא' על מה ה'עונש' ועל מה הכפרה? כך או כך, מוהרי"צ ומהדירי איגרותיו לא נתנו דעתם על הניגוד שאינו מתיישב בין שתי הגירסאות. עיקר 'רשימת רבנו' הוא סיפורים ששמע מוהרי"צ בקיץ תרס"ז או תרס"ח (1907–1908) מפי חסיד חב"די, ר' נחום מרדומישראל, המכונה 'הישישי'.¹⁷² הלה ידע לספר על אודות פרוש מזור, שהתגורר בעירתו, בעליית הגג שבבית המדרש של חסידי צ'רנוביל, וכונה 'דער הייכע זיידע' (=הסבא הגבוה). בקיץ ובחורף ישב האיש על הקורות שתמכו בגג, 'והיה קושר

170 ישראל רפפורט, דברי דוד, הוסיאטין תרס"ד, עמ' 59.

171 אגרות קודש, מוהרי"צ, ז (תש"ג), עמ' טז-יח.

172 Radomyśl (פלך קייב) נמצאת כ-95 ק"מ ממערב לקייב. ר' רפאל נתמן הכהן, מזקני חסידי חב"ד, סיפר כי 'בשנת תרס"ח בא לליובאוויטש זקן מופלג בשם ר' נחום מרדומישראל... מבני ביתו של אדמו"ר הצ"צ [=הצמח צדק]... הוא סיפר סיפורים רבים לאדמו"ר הרש"ב ולבנו אדמו"ר הריי"צ שהעלה ספורים אלו על הכתב, ואמר [מוהרי"צ] שבידר ומצא שכל סיפוריו נכונים המה' (שמועות וסיפורים [לעיל, הערה 158], ג, עמ' 254). לדברי זכרן חב"די אחר, ישב ר' נחום עם מוהרי"צ ביחידות במשך שלוש שעות וסיפר לו על סיגופיו של משה. באותה הזדמנות מסר ר' נחום למוהרי"צ גם 'כתבים' של משה (ש"ז דוכמאן, לשמע און, ברוקלין תשכ"ג, עמ' 112). סיפורים נוספים מפי ר' נחום הישישי וזיהויו, ראו: יגדיל תורה (ניו-יורק), ג, ו (תשל"ט), עמ' שכז-שכט.

את עצמו, את גופו אל הקורות... למען שלא יפול... ובעת השינה היה קושר רגלו השמאלית אל הקורה שעליה היה ישוב כל היום.

וכך תיאר אותו 'הישיש': 'קומתו היתה גבוה מאוד, ועצמותיו רחבים, ולא היה עליהם בשר כלל כ"א (=כי אם) עור ועצמות, מראה פניו אדומות וצהובות, זקנו ארוכה, מעט שערות לבנות, ומעט צהובות'. הוא הרבה לסגף את עצמו, אכל ושתה במשורה, 'וכשהיה בא לאכול היה קושר רגלו השמאלית אל רגל השולחן'. בכספי צדקה שקיבץ 'היה קונה עצים ועופות עבור יולדות עניות'. הוא נדד בין שלוש ערים, אוורוץ, צ'רנוביל ומוזיר,¹⁷³ כששק כבוד ובו ספרים וכתבים על שכמו. 'לא ידע איש מי הוא... אך אנ"ש, חסידי רבינו הגדול זי"ע, ידעו כי האיש הזה הוא בן אדונם, רבינו הגדול ר' משה ז"ל, הבן הצעיר של רבינו הגדול'. עוד ידע בעל השמועה לספר, כי אותו איש היה מניח שני זוגות תפילין בבת אחת כמנהג הספרדים, מעולם לא החליף את בגדיו או הסתפר, וזקני המקום אף סיפרו, 'שבערך שלשים שנה היה שם, ובבגדים האלו בא לשם'. הוא לא עלה לתורה אלא פעם אחת, ביום הכיפורים תרט"ז (1854), שהיה – כך התברר בדיעבד – האחרון בחייו. כשנפטר, בפרשת 'אחרי מות' תרט"ו, נטמן ברדומישל על יד קברו של הצדיק ר' זאב וולף מזיטומיר, 'זמקברו יצא אילן גדול'. עוד סיפרו, כי סמוך לפטירתו נשאל על ידי אנשי החברה קדישא: 'אפשר יש לכבודו ב"ב (=בני בית) וצריכים להודיע להם? אמר כי יש לו ב"ב והם יודעו בעצמם. אח"כ שאל אצלו איך לכתוב על המצבה, [ו] אמר לכתוב "פ"נ (=פה נטמן) משה", ולא יותר.

אף שגילו של 'הישיש' לא נמסר, ניתן לשער, על סמך שושלת ייחוסו, שבקיץ 1908 היה קרוב לגיל מאה.¹⁷⁴ גם אם צלול היה וזיכרונו בהיר, ספק אם ניתן להישען בביטחון גמור על עדותו. מתיאוריו מצטיירת דמותו של סגפן-פרוש, מן הסוג שכונה 'השותק', שעצירות יהודיות רבות היו משופעות בהם במאות הי"ח והי"ט.¹⁷⁵ פרוש זה לא שייך עצמו לאף קבוצה דתית בקהילה, שמר על אונימימות מוחלטת, ולא קיים קשרים כלכליים או חברתיים עם בני המקום. גם אם לחסידי חב"ד עצמם לא היה ספק שהפרוש המסתורי מרדומישל הוא משה – בהנחה שפרוש זה אכן היה ונברא – הרי שהתשתית הראייתית לזיהוי זה דלה ורופפת. ועם זאת, מסורת מוקדמת זו מעניינת לאו דווקא בשל הדמיון בינה ובין מסורות חב"דיות

173 מדובר על משולש של כ-300 קמ"ר החוצה גבולות של שלושה פלכים. בקודקודו הצפוני נמצאת מוזיר (Mozyr), שבפלך מינסק. צ'רנוביל שבפלך קייב, כ-100 ק"מ מדרום-מזרח למוזיר, היתה מרכזה של שושלת טברסקי ובה התגורר ר' יעקב ישראל (לימים בצ'רקס), שנישא לבתו של האדמו"ר 'האמצעי'. באוורוץ (Owruicz), שבפלך וולין, כ-80 ק"מ מדרום-מערב למוזיר, התגורר ר' יוסף יצחק, בנו של הצמח צדק.

174 החסיד חיים מרדכי פרלוב ציין, כי בשנת תרס"ז או תרס"ח שמע מישיש זה שהעיד על עצמו שהוא כבן תשעים ושתיים. ראו: ח"מ פערלאו, לקוטי ספורים, ברוקלין תשנ"ב, עמ' קלב.

175 דוגמאות רבות יש ל'שותקים' שכאלה, במיוחד בתצרות חסידיות. ראו למשל: ליטווין, 'דער "שוויגער"' (ידישע נשמות, ו [לעיל, הערה 4]); 'הויזער', 'דער שותק (זיין לעבן און טויט)', פנקס גאליציע, בוענאָס אַירעס 1945, עמ' 287-306; 'י שור', 'השותק מצ'ורטקוב', זמוש'ץ בגאונה ובשברה, תל-אביב תש"ג, עמ' 229-230; ספר התולדות, מוהרי"צ, ב, עמ' 208-209 ('השותק מהאראדישץ'); 'קרת', כל כתבי י"ל פרץ, ב, 1: חסידות, תל-אביב תש"ח, עמ' סג-סו; 'הגלילי, ספר מירון, ירושלים תשמ"ח, עמ' 316-319.

קדמות (מוטיב קשירת הידיים והרגליים חוזר בכל המסורות), אלא דווקא בשל הסתירות שיש בה לגירסתו המאוחרת של מוהרי"צ: (א) שנת פטירתו של משה היא 1855 ולא 1878; (ב) לדברי הזקנים ברדומישל, שאותם ציטט 'הישיש', סבבה אותה דמות בתוכם בערך שלושים שנה, דהיינו למן שנת 1824 בקירוב, ואילו לגירסתו של מוהרי"צ ראשית גלותו של משה כבר היתה בשנת 1817.

מכאן עולה, כי לפחות מן הבחינה הכרונולוגית מתאימה דווקא גירסתו של 'הישיש' לעובדות הידועות לנו ממקורות אחרים: ההמרה היתה סביב 1820, ואם אכן – לשיטת חב"ד (וגוטלובר) – חזר משה בתשובה ויצא ל'גלות', סביר שהדבר אירע זמן לא רב לאחר מכן. גם תאריך הפטירה הגיוני יותר, שכן לפי האדמו"ר מוהרי"צ, נפטר משה בגיל תשעים ושש. אלא שזיהויו של הפרוש השותק עם משה נראה מפוקפק למדי. האיש עצמו לא נתן כל סימנים לכך, ופרט לזירת ההתרחשות הגיאוגרפית שבה ממוקם הסיפור, והוודאות של החסידים המקומיים שאיש זה הוא 'בן אדונם', אין כל ראייה שאכן מדובר במשה. סיפור פטירתו, ובפרט סירובו הבלתי מוכן להודיע על פטירתו הצפויה לבני משפחתו, נושא אופי הגיאוגרפי מובהק. זאת ועוד, מוקשית המסורת שמשה נטמן בבית הקברות המקומי ברדומישל, סמוך לקברו של ר' זאב וולף, תלמיד המגיד ממזריץ' ומחבר הספר החסידי 'אור המאיר', שכן הלה נקבר, ככל הידוע, בעירו ז'יטומיר.¹⁷⁶

מסורת 'הישיש' אוהזת אפוא בעקבי המסורות שתועדו במכתבי חייקין תוך עיבודן החופשי. ייתכן שישיש זה הוא אחד מאותם 'האנשים הזקנים שהכירו וראו' את משה ועליהם הסתמך היילמן בתיאור תולדותיו של משה. כזכור, גם היילמן מיקם את זירת ה'גלות' באותו איזור גיאוגרפי ואף הוא עיצב את סיפור פטירתו ושיחתו של משה עם אנשי החברה קדישא בדרך דומה.

בדומה למסורת 'הישיש' מצויים בידינו מקורות חסידיים נוספים, שראשית צמיחתם במסורות משפחתיות שעברו בעל-פה מדור לדור עד לקיבוץ בטקסט כתוב.¹⁷⁷ דוגמה כזו מצויה ב'ספר הצאצאים' החב"די, המרכז פרטים ביוגרפיים על בני משפחת שניאורסון לדורותיהם:

176 רעכטמאן (לעיל, הערה 14), עמ' 127–129; א' פקשר, 'הרה"ק רבי זאב וואלף הלוי מוויטאמיר זצ"ל', קובץ שפתי צדיקים, ג (תשנ"א), עמ' עב–עג. מצבתו גם זוהתה בז'יטומיר, ראו: מ' גרינברג, קברות הצדיקים ברוסיה, ירושלים תשמ"ט, עמ' 41. על פי מסורת אחרת, נקבר 'בעיר איוועניץ שעומד בין זיטאמיר לבארדיטשעוו' (כתבי ר' יאשע שו"ב, ירושלים [תש"ם?]), עמ' קעו, סימן ט; עמ' קעו, סימן ט. Ivnytsia נמצאת כ־30 ק"מ מדרום-מזרח לז'יטומיר.

177 פרט לדוגמאות שיובאו להלן, נזכיר גם מסורת חב"דית שנרשמה מפי 'המשפיע' שמואל גרונום אסטרמן, ועל פיה הגיע משה בנדודיו לצ'רקס. שם זיהה אותו הצדיק יעקב ישראל, בנו של ר' מרדכי מצ'רנוביל וחתנו של האדמו"ר האמצעי. הצדיק ביקשו שיסור לביתו לפחות בערב שבת, כדי לקדש על הלחם, ובתשובה ענה לו משה כי שמע מאביו 'שהמצוות התלויות באכילה אף אם אין מהדרין בהן אין חשש' (י' חטריק, רשימות דברים: מה ששמעתי וראיתי, מכ"ק רבותינו, מהמשפיעים וחסידים ואנשי מעשה, ברקלין תשמ"א, א, עמ' רכת–רכט). מסורת חב"דית אחרת מתארת את מנהגי האכילה המשונים של משה ואף היא קושרת אותם באביו האדמו"ר הזקן: 'ר' משה... נהג לאכול רק לחם עם ציר של דג מלוח (הערינג ראסל) בין בחול ובין בש"ק, לפני האכילה היה קושר את עצמו לשלחן עד לאחר האכילה, וכששאלוהו מה הם פשר המנהגים הללו, ענה ששמע מאביו שבכל המצוות

מספרים אשר פעם בא הרה"ק רבי משה נ"ע בשנות גלותו לעיר ביאליסטוק. לפני הוא הרגיש בו הרב רבי אברהם אבאלע קוסובסקי מביאליסטוק ואמר שאורח חשוב מתכוון לבוא לעירנו ויש להקביל פניו. פתאום הופיע יהודי זקן כשהוא לבוש שק על שכמו, ולפלא כולם נגש אליו רבי אברהם אבאלע ולחשו אחד לחברו באזניו ונפרדו. ורק אחר שנפרדו סיפר להם רבי אברהם שהיה זה הרה"ק רבי משה בנו של רבנו הזקן נ"ע. שוב מספרים: אנשים שפגשוהו בעירות גלותו, ראוהו איך שאינו אוכל אפילו בשבת קודש רק לחם יבש וציר של דגים. ושאלוהו עד מתי תימשך הנהגה זאת, וענה להם: עד הסוף.¹⁷⁸

על המסורת הראשונה, המטלטלת את משה מדרום תחום המושב אל ביאליסטוק שבצפון-מזרח פולין, העיר המחבר כי שמעה מפי אביו, 'שמעה מצאצאיו' של הרב קוסובסקי; ואילו על המסורת השנייה הוא כותב, כי בעצמו אינו זוכר ממי בדיוק שמעה.¹⁷⁹ ברור שלפנינו עיבודים שונים של מוטיב ה'גלות', שראשיתם במכתבי חייקין ובזיכרונות גוטלובר, והמשכם במסורות פנים-חסידיות אחרות, כגון אלה שהביאו 'הישיש' מרדומישל והיילמן ב'בית רבי'. שלשלת המסירה הארוכה של שמועות אלה והבסיס הרעוע של ה'זיהוי' אף הם מקשים עלינו לייחס להם אמינות.

עוד מסורת מסוג זה הביא ר' ישעיה הלוי הורביץ (1883-1953), בחינת יעד מפי יעד. הוא שמעה, לדבריו, מידידו, ר' אהרן שו"ב מטבריה. הלה סיפר לו כי בימי נעוריו שמע מפי חסיד צפתי זקן, ר' יעקב קאמניצער, את הסיפור הבא:

וסיפר שהוא היה בין האברכים הלומדים בבהמ"ד (=בבית המדרש) בעיר קאמניץ ופ"א (=ופעם אחת) בא לביהמ"ד עני אחד שהיה יושב כל היום וכל הלילה בבהמ"ד... וגם התענה הרבה תעניתים, ורק לפעמים אכל מעט ממה שנשים נדיבות הביאו לפני העניים. העני הזה היה מעוטף תמיד בטליתו על פניו, ואי אפשר היה לראות את פניו, והאברכים כשהיה קשה להם איזה ענין בתורה נגשו אליו לבקשו שיבאר להם הענין, והוא לא היה מדבר עם שום ב"א (=בן אדם) רק רמו להם שיביאו לו נייר ודיו... ופ"א (=ופעם אחת)... הר' יעקב הנ"ל שחה תחת טליתו לראות את פניו, ותיפול עליו אימה ופחד עד שנתחזק שלא ליפול בחלשות, כי תואר פניו האיר כשמש בצהרים... אח"כ הגיע לשם איש אחד מעיר אחרת וספרו לו את הפליאה הזאת, ואמר להם שגם בעירם נשתהה איזה זמן, ונדדע להם כי הוא ר' משה בן אדמו"ר הזקן.¹⁸⁰

צריכים להדר מלבד באכילה' (ר"נ הכהן, שמועות וסיפורים מרבתינו הקדושים, ג, כפר חב"ד תשל"ז, עמ' 323). מוטיב קשירת הידיים והרגליים הוא, כפי שאינו לעיל, סימן הכר אופייני לסיגופים שגזר על עצמו משה עם חזרתו בתשובה. על פי מסורת חב"דית אחרת, אמר משה לישיש ר' נחום מרדומישל: 'הער מין קינד, אַלע מצוות וואָס דער גוף האָט אויך פֿון זי הנאה, פֿון יענע אַנטלויה' (=שמע ילדי, ברח מכל המצוות שיש לגוף הנאה מהן). ראו: לשמע און (לעיל, הערה 172), עמ' 112.

178 ספר הצאצאים (לעיל, הערה 30), עמ' 93-94.

179 'כמדומה ששמעתי מרבי משה יהודא רייכמן או מהרמ"ל שפירא' (שם).

180 מגדל עז (לעיל, הערה 143), עמ' רנו.

קאמניץ זו היא עיר הפלך קאמניץ-פודולסק שבפודוליה, ומובן שאין בסיפור זה כל ראייה מבוססת, פרט להשתקפות נוספת של בבואת הסיפור על משה הגולה בעיירות אוקראינה, שותק, מסתגף, עונה בכתב לשאלות המוצגות בפניו ואינו מסגיר את זהותו. גירסה נוספת, שרקעה אינו ברור, נמסרת מפי חסיד אנונימי. לדבריו, הוא פגש באדם וישמו מיכאל ליב, והלה זיהה אותו כחסיד חב"ד וסיפר לו על משה:

בהיותי בפסטוב אצל חותני לבקרו, שמעתי שיש פה איש זקן בן אדמו"ר הזקן והוא הולך לבקב נדבות, ויותר מפרוטה אחת אינו נוטל... הילוכו בבגדי לבן פישתים, אף המנעלים הם של פשתן והם נקיים... בדרך כלל הולך כל היום ביער, רק לעת ערב בא לבית ההקדש, קושר רגל אחת לקורה אחת והשניה לקורה שניה וככה הוא ישן... ויש שאמרו שהוא מטורף ר"ל, ויש שאמרו שהוא מל"ץ צדיקים. פעם אחת היה הצדיק ר"מ (=ר' מרדכי) מצ'רנוביל בפסטוב והיה חולה שוכב במטה, ובאו כולם לקבל שלום ממנו. וכשראהו הצדיק הנ"ל נתן לו שלום ואמר 'אהא' ודברו זל"ז (=זה לזה) ברמיזה, ויצא מאתו. ואז התחזק הקול שהוא מהצדיקים הנסתרים, ואח"כ יצא קלא דלא פסיק שהוא בן אדמו"ר הזקן. ופעם אחת ישבתי בבית חותני ונכנס הנ"ל לבקש נדבה... והלכתי ללוותו ואמר לי תורה על ד' רגלי המרכבה, ובאמצע פסק ואמר: 'גענוג' (=מספיק). ושמעתי שאחר כך נסע לראדאמישלע... ושם נפטר לעוה"ב (=לעולם הבא). ככה סיפר לי איש אחד וישמו מרדכי לייב. וכשהייתי לאח"ז (=לאחר זה) אצל אדמו"ר מוהר"ש נבג"מ (=נשמתו בגנוי מרומים), ספרתי לו, ובקש ממני כשהיה במקומות ההם אראה לחקור הדבר. ופעם אחת הייתי בקיוב, ונסעתי ע"י הפאצט (=מרכבת הדואר) לראדאמישלע, ונכנסתי לביהמ"ד ושאלתי אם ישנם פה שזוכרים איש אחד שיש וישמו ר"מ. ואמרו לי בטח אתה שואל על בן אדמו"ר הזקן. ואמרת: מאיפה אתם יודעים... ואמרו: הכל יודעים שהוא בן אדמו"ר הזקן, והראו לי איש אחד זקן, ושמש שאינו זקן כ"כ (=כל כך), שהם ידעו אותו. וסיפרו כנ"ל שהיה הולך בבגדי לבן... קה"ת (=קריאת התורה) לא היה שומע כי חשש פן יתנו לו עליה ויצטרך להגיד שם אביו. וכשהיו שואלים אותו למשפחתו היה שותק, ולפעמים היה בקפידא ואמר: 'איזה תועלת יהיה לכם אם תדעו'. לשינה עשה את כל הנ"ל בשני קורות בעלית בהמ"ד. שערותיו היו לבנות מזקנה [נ]ניכר שהיה מראה 'געל' [=צהוב] בילדותו. אצבעות ידיו היו ארוכים. וקודם פטירתו שאלו ממנו מאיזה מקום הוא להודיע למשפחתו, ואמר שא"צ (=שאינ צורך), [כי] הם ידעו מעצמם. ונפטר אח"כ, והראו לי קברו. וכתבו שם הרבה שבחים, אך רק שמו הר"מ ולא שם אביו. זה שמעתי בראדאמישלע, וכשבאתי וסיפרתי לאדמו"ר מוהר"ש, אמר לי בוה"ל: זהו האמת כן, כפי שהוא יודע סימני הגוף שלו. וגם יש לו (=לאדמו"ר) ביכעל מהר"מ זצ"ל, ויש שם מאמר אחד מד' רגלי המרכבה כנ"ל.¹⁸¹

קשה לדעת מתי נרשמה מסורת זו, ואף לא ברור אם היא חלק ממכתב או רק סופרה בעל-פה. עם זאת, ברור שזהו עיבוד חופשי של המכתבים המיוחסים לצבי חייקין שנדונו

181 ספר התולדות, אדמו"ר הזקן, עמ' שנו-שנח (ובמהדורת תשמ"ז: ד, עמ' 1192-1193); שמועות וסיפורים (לעיל, הערה 158), ב, עמ' 27-28.

לעיל, בשילוב מסורות 'הישיש' ו'בית רבי' והרחבות 'תיעודיות' (איתור פיסים של הקבר; מוהר"ש מאמת את הסימנים ומאשר שיש בידו קובץ מאמרי חסידות שכתב ר' משה ובו מאמר על רגלי המרכבה). לפנינו עדות נוספת להתגבשותן של מסורות לוקליות, שאת ראשיתן, בעיר צ'רניחוב, כבר ראינו בזיכרונות גוטלובר. הן קושרות את משה לערים בפלכים הדרום-מערביים של רוסיה (וולין, קייב ופודוליה), ובמיוחד לרדומישל ולפאסטוב. העובדה ששתי החלופות לאפיונו של הפרוש המסתורי הן 'מטורף' או 'מל'ץ צדיקים' אופיינית אף היא להיווצרות הגיוגרפיה על צדיקים נסתרים ההופכים לקדושים מקומיים.

ח. סיכום: 'יצא מדעתו ואחר כך מדתו'

מסענו בעקבות משה הגיע לסופו, והוא מפותל בסבך של מסורות סותרות עד כדי בלבול. בחינת המקורות הרבים שנדונו כאן מביאה למסקנה שמשה, בנו הצעיר של רש"ז מליאדי, אכן החליט להמיר את דתו סביב שנת 1820. הגירסה היחידה שניסתה להכחיש את עצם ההמרה על ידי המצאת ביוגרפיה אלטרנטיבית, כתביו של האדמו"ר מוהרי"צ שניאורסון, אין בה די כדי להפריך עובדה מוצקה זו. שאר המקורות החב"דיים אמנם מסתירים אותה, מתעלמים ממנה או מספרים רק את סופה ה'מכובד', אך אינם מעזים להכחישה מכל וכל. המרת דת של בן החברה היהודית המסורתית אינה יכולה להתפרש כמהלך שנועד רק להיטיב את תנאי חייו של המומר או להטיל כתם של בושה על בית גידולו ומוצאו. המרה היא סוג של הצהרה דרמטית, הקובעת כי המומר אינו מעוניין יותר בקשר כלשהו עם עברו – לא עם דתו ותרבותו ואף לא עם בני עמו ובני משפחתו, והוא מוכן לשלם את המחיר החברתי, הכלכלי והנפשי שיושג עליו כתוצאה מכך. המומר יודע בדרך כלל היטב את מאון הרווח וההפסד הצפויים לו כתוצאה מן המהלך שבחר בו ואת המשמעויות המשוערות שיביא הדבר לו ולבני ביתו: מחז גיסא, ניתוק חברתי וכלכלי גמור מסביבתו הקודמת והיותו מושא לבוז וללעג (ולא רק הוא אלא גם בני משפחתו, שלא המירו עמו, נידונים מכאן ואילך לחוסר אמון ולחשדנות). מאידך גיסא, התקבלות בלתי טבעית בסביבתו החדשה, עשויה לראות בו נטע זר, ולעתים אף טיפוס בלתי יציב, מסוכן ובוגדני, היכול לגרום נזק גם לבני בריתו החדשים. אין פיצוי חומרי שיסכון למחיר זה, ועל כן לא ניתן להסתפק בפירושים פשטניים, שאינם לוקחים בחשבון גורמים מורכבים יותר.

שאלת המניע להמרתו של משה נתעוררה ללא ספק כבר בימים הראשונים להפצת הידיעה. משה היה אז אדם מבוגר, נשוי ואב לילדים, ובנוסף לכך – בן לאחת המשפחות המפורסמות ביותר בחברה החסידית. משה עצמו לא השאיר אחריו הסבר מנומק למעשיו ופתח בכך את השער להסברים עממיים ומלומדים כאחד, שהמשותף להם הוא היסוד הספקולטיבי.

ואכן, רוב הפירושים שהוצעו להבנת ההמרה אינם מספקים מבחינה ביקורתית. נמנה אותם בקצרה על פי סוגיהם: (א) המניע הרומנטי, התאהבות באשה רוסייה, כבר נדחה בידי רוזרמן כדן שמועה בלתי סבירה; (ב) המניע ה'פוליטי', שנוצר לראשונה בדברי לווינזון (ריב"ל) ואומץ בלי פקפק בידי משכילים וחוקרים, אינו סביר. ההמרה היתה זמן רב לאחר ההכרעה במאבק הירושה (שספק אם משה נטל בו חלק), ועצם הקשר בין האכזבה שנחל

כביכול לבין ההמרה אינו מובן מאליו ובכל אופן אין לו ראייה; (ג) המניע הדתי, שכנוע פנימי עמוק בצדקת דרכה של הנצרות, מוקשה למדי אף כי אינו בלתי אפשרי. הוא הועלה בידי המומר לזרוס ונראה יותר כפרויקציה על קורות חייו שלו; (ד) המניע התועלתית, השגת מישרה מכובדת במינהל הרוסי, שהובלע בתוך דברי מאייר, מנוגד לכל היגיון סיבתי, ואף הוא נראה כפרויקציה של יהודי שבעצמו השתמד כדי להשיג מישרה שרק נוצרים יכולים למלא; (ה) המניע החברתי, התרועעות בעלת אופי אינטלקטואלי עם קצין רוסי במהלך הבריחה מצבאות נפוליאון בשנת 1812, הוצע בידי גינזבורג. מניע זה נפל מאליו משהתברר שההמרה היתה זמן רב לאחר מכן, ומשה כלל לא עזב את מקומו ולא הצטרף לשאר בני המשפחה שנמלטו.

לאחר ששללנו את כל המניעים הללו נותר בידינו המניע הנפשי-הפתולוגי, שכבר נרמז בדבריהם של רודרמן, גוטלובר, לזרוס ודובנוב: יצא מדעתו ואחר כך מדתו. זהו ההסבר היחיד המתקבל לפי שעה על הדעת. מהלך כה דרמטי ומרחיק לכת כרוך ללא ספק בהתערעורת נפשית מוחלטת, שרקעה אינו ידוע לנו וספק אם יתברר אי פעם, ובקריסת כל מערכות ההגנה ורגשות האשם שבונה האדם סביב עצמו וסביב בית גידולו. חיזוק מסוים לפירוש זה ניתן למצוא במכתב מאמו של משה, שבו הזכירה את התאוששותו – מן הסתם הזמנית – של בנה ממחלה שפקדה אותו.¹⁸²

ערעור נפשי כזה אינו פוסל כמובן הצטרפותם של גורמים נוספים למערכת שיקוליו של המוערער בנפשו. שיקולים כאלה, הנראים בלתי סבירים או בלתי מציאותיים בעיניו של האדם הבריאי, יכולים לקבל ממדים אחרים לחלוטין מנקודת ראותו של אדם בלתי מאוזן. אשר על כן, ייתכן שלאחר החלטתו של משה להמיר את דתו נצטרפו בדיעבד למערכת שיקוליו גם יסודות אידיאולוגיים וחברתיים אחרים, שביססו את השכנוע הפנימי שלו למהלך החריג שעשה. כך ניתן אולי להבין את השמועה ששימר גוטלובר, על חיבור קבלי שכתב משה על 'סודות' הצלב, ואת השמועה שנשתמרה אצל דובנוב, על הביקורת שהשמיע משה כלפי הכומר הפרבוסלבי, שהצטלב שלא על פי תורת הקבלה.

הצדיק ר' אברהם יהושע השל מאפטה (נפטר בשנת 1825) הצביע באומץ על תופעות נפוצות של שיגעון ודיכאון בקרב חסידים במאה הי"ט. לדבריו, הן נובעות מדחף בלתי נשלט לפרוץ את ה'סדר' הדתי הקיים, מחוסר בשלות רוחנית ומאיוון נפשי לקוי, ותוצאתן – מום נפשי קשה. דומה שדבריו הקשים הולמים גם את המקרה של ר' משה:

האדם הרוצה לעלות אל ה' ממדריגה למדריגה, בכל מדריגה צריך הוא שיקדימו קריאה מן השמים ליתן לו אותו המדריגה... והנה בעינינו ראינו רבים מן החסידים שנעשו משוגעים ח"ו או בעלי מרה שחורה, ומאין נמצא הדבר הזה?... כי האנשים ההם הם הרוצים לעלות אל ה', והסולם נעלמה מעיניהם, כי אינם עובדים את השי"ת בהדרגה ותופסים דבר שאין שייך להם... ויזהר האדם בזה.¹⁸³

182 ראו לעיל, הערה 50.

183 אוהב ישראל, זיטאמיר תרכ"ג, עמ' 215-216; והשוו: אסף (לעיל, הערה 4), עמ' 108.

גלגוליו של משה לאחר המרתו לוטים בערפל סמיך ואף אחריתו אינה ברורה. מסורת אחת גורסת כי משה התמיד בגויותו, התפרנס כפקיד ממשלתי (מאייר, שלום עליכם), נתמנה לכוומר בסנט פטרבורג (יל"ס), ועל כל פנים נפטר מצער ומשברון לב בעיר זו (ברלין), או בבית חולים במוסקבה (רודרמן, גינזבורג), ושמה בבית משוגעים (לזרוס). לצדה ניצבת מסורת חסידית מוצקה, שנתלתה במכתבי החסיד צבי חייקין וכוזרונות גוטלובר, והיא גורסת כי משה חזר בתשובה, יצא ל'גלות' בעיירות שבדרום 'תחום המושב' ומת, באנונימיות, ברדומישל. מסורת זו, המבטאת משאלת לב ואינה כופרת בעצם ההמרה, אלא רק מציעה סיום 'טוב' לפרשה, נתגבשה בחצרו של האדמו"ר מוהר"ש והופצה בדרכים חוץ-קנוניות (שמועות, עדויות ומכתבים פרטיים), עד להדפסתה ב'בית רבי'.

השינוי במהלך ההיסטוריוגרפיה החב"דית חל אצל האדמו"ר מוהר"י צ'צ' בד בבד עם פרסומו של חומר חדש בידי חוקרים שמחוץ לעולם החסידי (גינזבורג, ליטוויץ, שמחה כץ). כאן הוצעה לראשונה ביוגרפיה אלטרנטיבית, המוחקת לחלוטין את כתם ההמרה ומתפלמסת בסמוי עם התובנות השונות שהציעו העוסקים בפרשה.

כל עוד לא יתגלה חומר חדש בארכיונים כנסייתיים וממשלתיים ברוסיה – ויש לשער שחומר כזה אכן קיים¹⁸⁴ – ספק אם תתחוויר שאלת אחריתו של משה עד תום. עם זאת, קשה להניח שמשה אכן חזר בתשובה. הדעת נותנת שאישיות מפורסמת כזו היתה מתקשה להסתיר את עצמה במשך זמן כל כך ארוך. מצד אחד, רבו המוסרים והמלשינים שמצאו את פרנסתם מהסגרת מבוקשים (ויש לזכור שהמרת דת מנצרות ליהדות היתה אסורה), ומצד אחר, ההקשרים המודרניים שבהם פעלה החברה היהודית ברוסיה למן שנות השישים של המאה הי"ט מנעו אנונימיות מוחלטת.

זאת ועוד, אם אכן חזר משה ליהדותו, ספק אם היתה המורשת החב"דית מתנכרת לו ומעמעמת את זיכרו. אמנם, שנינו כי 'אם היה בעל תשובה, לא יאמר לו: "זכור מעשיך הראשונים"' (משנה, בבא מציעא ד, י), אך לצד משנה זו גם מקובלנו ש'מקום שבעלי תשובה עומדין, צדיקים גמורים אינם עומדין' (בבלי, ברכות לד ע"ב), ולכאורה ניתן היה להציג את סיפורו של משה כדגם מופת לכוחה של אמונה. תחת זאת נקטה המסורת החב"דית, ככל הנראה מבלי משים, ב'אסטרטגיית זיכרון' כפולה, שיש בה מידה מסוימת של סתירה פנימית: מצד אחד, הכחשת עצם ההמרה ו'עגמת הנפש' שנגרמה למשפחתו, באמצעות בניית ביוגרפיה הירואית אלטרנטיבית של ויכוח בין-דתי ובריחה ממאסר (מוהר"י צ'צ'); מצד אחר, התחמקות מאזכורה המפורש של ההמרה, אך הודאה בעצם החזרה בתשובה וביציאה ל'גלות' כדרך לכפרת עוון ('בית רבי' ומסורות רבות שבעל-פה).

סיפור חזרתו בתשובה של משה מילא תפקיד גם ב'מלחמת הזיכרון' שבין חסידים למשכילים

184 על אף נחרצותו של גינזבורג (לעיל, הערה 57) וניסיונות החיפוש של דובנוב (לעיל, הערה 105). עדות לכך הוא החומר הארכיוני המרתק שנחשף בארכיוני רוסיה על מאסריהם של רש"ז (כרם חב"ד, 4 [תשנ"ב]) ושל האדמו"ר האמצעי (ליון, מאסר [לעיל, הערה 46]), כמו גם התזכיר של משה ברלין שנידון לעיל, עמ' 472.

ולמחקר האקדמי 'העיון', שזוהה עם המשכילים במידה רבה של צדק, ביטוי ל'מאבק' זה יש במכתב שפורסם בביטאון חסידי חב"ד:

הנני להביא לתשומת לב הקוראים פרטים מעניינים, העולים מתוך שני מכתבים העוסקים בתיאור שנות חייו האחרונות ופטירתו של ר' משה זי"ע – עדות חיה על צדיק זה, שבהם מתוארות צדקותו ופרישותו... פרטים על חייו של הנ"ל לוטים בערפל... ו'חוקרים' למיניהם תלו בכך בוקי-סריקי.¹⁸⁵

הנה כי כן, חזור המומר, בנם של קדושים, לתפקיד הצדיק והפרוש שנועד לו מששת ימי בראשית. המנסים לתלות בו פגם של משהו, אין דבריהם אלא 'בוקי סריקי' וכאבק יעוף...¹⁸⁶ זיכרו של משה מושק עד היום ומעטים יודעים בכלל על דבר קיומו.¹⁸⁷ אמנם, שמו נזכר פה ושם – בהסכמת האחים ל'תניא', בספרות החב"דית הפופולרית ובספרי התולדות, השימוש והגנאלוגיה השונים, שאינם יכולים לפסוח עליו לחלוטין. ואולם, גם הם אינם רואים עצמם חייבים להרחיב עליו את הדיבור, ובוודאי שלא על המעשה הנורא שעשה ועל משמעותו. השם משה כמעט שאינו חוזר עוד באוצר השמות הפרטיים של משפחת שניאורסון, ותיאורי עלילותיו נעדרים ממעגלי הכתיבה השופעת של פרסומי חב"ד בדורנו. איש גם לא טרח עד כה לאתר או 'לחשוף' את קברו או מסמכים הקשורים בו. ובכל זאת, מפעם לפעם עולה ומציץ שמו מן החרכים, מטריד את מנוחתם של נאמני מורשת חב"ד, ושב ומסתתר.

185 ג' אוברלנדר, 'גילוי: על הרה"ק ר' משה בן רבנו הזקן', כפר חב"ד, 391 (תשמ"ט), עמ' 34-35. בין ה'חוקרים' הללו מנה הכותב את שאול גינזבורג, שאת מכתבי חייקין שפרסם בשעתו הוא מצטט מבלי לנקוב במפורש בשמו, וכלשונו: 'המכתבים במקורם נכתבו בלשון הקודש, ופירסמם חוקר – בתרגום לידידיש – בכתב עת אמריקני בשנת תרצ"א'. והמבין יבין! (ויפה גינה אותו על כך קראוס [לעיל, הערה 100], עמ' 25).

186 וראו במכתבו של י' אלפסי, כפר חב"ד, 395 (תשמ"ט), עמ' 34, המשבח את דברי אוברלנדר, וכחיוזק מצטט דברים שהוא מייחסם לאדמו"ר האחרון על 'ההערכה העמוקה לרבי משה זצ"ל, ששוא דיברו בו הדוברים'. על אמנות ההסתרה שנקט אלפסי ניתן לעמוד גם ממאמר אחר פרי עטו (לעיל, הערה 33), שם כתב: 'רבי משה עזב את הבית לאחר מות אביו ונדד למקומות שונים וכך יצר הילה של אגדה מסביבו, לטוב ולמטב'.

187 כך, למשל, הוא אינו נזכר בספר T.M. Rabinowitz (ed.), *The Encyclopedia of Hasidism*, London 1996, על אף אופיו המודרני והאקדמי של הספר, גם במקום שבו הדבר מתבקש (למשל בערכים על רש"ז או על ר' דוב בער). לדברי חסידי חב"ד אחר, שמואל קראוס, מוכן עמו בכתובים 'חומר רב, אשר חלקו הגדול טרם נודע לרבים' בענייניו של משה (קראוס [לעיל, הערה 100], עמ' 26), אך במעט שפרסם שם (עמ' 27) אין מלה וחצי מלה על ההמרה. דויטש (לעיל, הערה 96) הוא עד כה היחיד מחסידי חב"ד שהתייחס בכתיבתו בפירוש להתנצרות.

